

CAT - ESP



CÀNTIRS VALENCIANS DE FANTASIA

el reflex d'una cultura mediterrània

Exposició temàtica
2012 -2014

Textos:
Oriol Calvo Vergés

CÀNTIRS VALENCIANS DE FANTASIA

el reflex d'una cultura mediterrània

Exposició temàtica 2012 - 2014

Textos: Oriol Calvo Vergés

Edició en català i castellà

Edita: Museu del Càntir d'Argentona
Disseny i maquetació: Marcos González López
Impressió: La Impremta d'Argentona
© Museu del Càntir d'Argentona
Dipòsit Legal: XXXXXXXX
ISBN: XXXXXXXX
(Data)

Index

Els càntirs valencians de fantasia, tot un món per descobrir.	4
PART I	6
1. Els càntirs figuratius valencians: temàtica, forma i funció	6
2. Les “botiges” de fantasia com a reflex d’una societat mediterrània: una visió antropològica.	8
3. Els centres de producció	9
4. El procés de producció i la comercialització	14
PART II	17
5. Els productes de l’horta valenciana o la fertilitat d’una terra privilegiada	17
6. Els humans: de la infantesa a la edat adulta	19
7. Els animals: els “altres” habitants de la terra valenciana	21
8. L’arquitectura: de la barraca a la torre del Miquelet	23
9. Objectes de la quotidianitat: del quiosc de la florista al tramvia	25
10. Religiositat popular: la Mare de Déu dels Desemparats i altres	26
11. Festes i tradicions populars: de la “grupa valenciana” a les carrosses de flors	28
12. Música, jocs i espectacles: de les bandes de música a les curses de braus	30
13. Personatges de ficció: Del Quixot a la sireneta	32
Castellà	35
BIBLIOGRAFIA	57
Agraïments i col·laboracions de l'exposició Càntirs valencians de fantasia	58

Els càntrirs valencians de fantasia, tot un món per descobrir.

De ben segur que el visitant del Museu del Càntir podrà observar en la seva visita multitud de càntrirs diferents. Molts li semblaran força repetitius, atesa la gran similitud de formes i acabats per a la persona no iniciada en la terrissa, però de ben segur que li sorprendrà de veure uns càntrirs que són totalment diferents a la resta, tant per la seva varietat de formes com per la rica coloració dels seus acabats: són els càntrirs valencians de fantasia. Aquesta gran diversitat de formes i coloració va provocar un cert rebuig a molts col·leccionistes i experts en terrissa tradicional, habituats a l'austeritat de les peces rústiques o poc envernissades, en considerar que fugien de l'obra més autènticament popular i lligada a la tradició més genuïna. En part tenien raó, ja que es tracta d'una producció del segle XX quin ús no era precisament el funcional, sinó el decoratiu, tot i que aporten molts més valors, com veurem més endavant. Fins i tot, alguns col·leccionistes deien pejorativament que hi veien reflectits els “*ninots*” de les falles valencianes en aquests humils objectes sorgits majoritàriament dels obradors de Manises, un dels centres ceràmics amb més prestigi del continent europeu. Aquests i altres “*experts*” valoraven aquests càntrirs només com objectes de “*souvenir*”, de gust “*kitsch*” i impropis d'una col·lecció d'art popular autèntic, versió amb la que estem en total desacord.

Durant anys pocs col·leccionistes i museus adquirien els càntrirs de fantasia, però ja a finals del segle XX i primers anys del XXI s'ha despertat una gran fal·lera per anar col·leccionant aquest ric repertori de “*botiges*”, tot cercant els models que els mancaven i pagant xifres considerables per als exemplars antics, rars i de major qualitat. Al museu d'Argentona hem anat completant progressivament la col·lecció d'aquestes obres, que podem considerar com una categoria pròpia dins l'extens món dels càntrirs, que hem d'enquadrar dins la tipologia de càntrirs decoratius.

Els càntrirs de fantasia tenen uns valors simbòlics i representatius molt alts, a més de ser alguns autèntiques obres d'art degut a la seva bella factura escultòrica i acabats. A nosaltres, com a museu, el que més ens interessa d'aquest conjunt de peces és el fet que un càntrir sigui capaç de reproduir tantes i tan variades formes representatives d'una cultura, la valenciana, com poques vegades hem vist en el camp de la ceràmica. A banda de les famoses llimones, taronges, barraques i altres elements estereotipats de la cultura valenciana, hi trobem autèntiques joies, com un quiosc modernista de florista (com els que hi havia antigament a la Plaça de l'Ajuntament de València, avui desapareguts), un tramvia d'època, figures mitològiques (especialment als tallers de la localitat alacantina de Biar) i altres figures de gran bellesa i qualitat.

Cal destacar especialment d'aquesta genuïna producció de càntrirs valencians la informació que ens dona de la gent i la cultura del llevant peninsular de la primera meitat del segle XX: arquitectura popular, productes de la terra, religiositat, festes i tradicions, entre altres elements, fins al punt de constituir un compendi d'etnologia. És així com, després d'una recerca acurada, hem descobert aspectes de la cultura valenciana que ignoràvem, com que els càntrirs amb forma de cigne amb una parella al darrere en realitat ens mostra les carrosses de les Festes de Juliol que desfilen pels carrers i originen la tradicional batalla de flors, o bé que hi havia barraques de doble cos o que el personatge amb guitarra i cantant, en realitat representa les tradicionals “*nits d'albades*” valencianes. En definitiva, tot un món que hem descobert a través d'aquestes humils botiges de variades i curioses formes.

És aquesta lectura antropològica la que hem volgut destacar en aquesta exposició i per això l'hem titulat *“Càntirs Valencians de Fantasia: el reflex d'una cultura mediterrània”*, atès que aquestes ceràmiques reflecteixen com poques tot un món real, sense gaire *“fantasia”* (en el sentit de no reflectir la realitat), puix que els elements que hi apareixen són autènticament reals. El nom de *“càntirs de fantasia”* els ve, sobretot, per la gran varietat de formes i riquesa dels acabats, ja que les seves variades formes van existir de debò, com la façana de la Llotja de València o el trio còmic taurí *“Llapisera, Charlot y sus Botones”*, entre molts altres.

Esperem que gaudiu d'aquestes peces i feu un esforç per anar més enllà de la simple anècdota de la forma i els vistosos acabats, procurant aproximar-nos a aquesta terra valenciana, que des de Catalunya tenim tan a prop i que massa sovint ens ha costat d'entendre, tot i tenir uns orígens culturals i una llengua comuna. Cal superar prejudicis i absurds malentesos. Des del Museu del Càntir d'Argentona fem una aposta ferma i sincera perquè a través de la ceràmica apropem els pobles i les cultures.

Oriol Calvo Vergés
Director del Museu del Càntir

Argentona, setembre de 2013

PART I

1. Els càntirs figuratius valencians: temàtica, forma i funció

Els càntirs o “botiges” de fantasia, tal com es coneixen en bona part del País Valencià, són una de les variants del càntir més originals que es puguin trobar. Suposen una subclasse dins la tipologia dels càntirs figuratius que trobem àmpliament en molts indrets de l'Estat espanyol, però solament en terres valencianes adquireixen una personalitat pròpia i en prou abundància per a constituir un grup de càntirs amb entitat pròpia, a més d'esdevenir una de les expressions més genuïnes del poble valencià.

Els càntirs valencians de fantasia es van produir al llarg del segle XX en gran quantitat i varietat de models a Manises, centre neuràlgic d'aquesta i molta altra ceràmica valenciana, però també se'n troben en altres centres de producció ceràmica, com Biar i Agost (Alacant) o Ribesalbes, Alcora i Onda (Castelló).

Els càntirs de fantasia es distingeixen per ser funcionals, si bé rarament han estat utilitzats com a atuell d'aigua. La seva característica distintiva més important és la seva forma, atès que representen diferents motius, escenes i personatges típics de les terres del llevant peninsular, quedant la vessant funcional en un darrer pla. Els motius més sovintejats són les fruites i verdures de l'horta, elements festius com la “grupa valenciana”, les “nits d'albades”, les carrosses de flors de les festes de juliol, motius religiosos com la Mare de Déu dels Desemparats o els elements arquitectònics més emblemàtics de la ciutat de València, com la torre Miquelet o les típiques barraques, per citar-ne solament alguns dels més importants. Les seves formes són simples però directes, de manera que transmeten el missatge del motiu que volen representar d'una forma clara i contundent, sovint un tant naïf.



El seu ús va ser quasi sempre decoratiu i com a objecte de record o de regal. En aquest sentit, cal tenir en compte que eren les famílies més humils les que adquiririen aquesta producció com a element decoratiu de la seva llar, atenent sobretot al seu preu assequible, especialment si es compara amb altres realitzacions de la ceràmica valenciana, de molt més alt cost. No obstant, algunes peces tenen signes que avalen un cert ús funcional com a atuell per a beure aigua.

Un altre element definitori dels càntirs de fantasia és la seva decoració amb vius colors sobre el fons blanc i totalment vidrats. Fins i tot, quan no es disposava del color adequat amb esmalt ceràmic, es pintava posteriorment amb pintura “en fred”, és a dir, sense cocció ceràmica, per tal d'assemblar-se al màxim al que és volia representar. Un exemple clar d'això són les taronges, que es pintaven en color taronja en fred al no disposar d'un esmalt ceràmic d'aquest to.

Aquesta singular producció ceràmica té els seus inicis a principis del segle XX, coincidint amb la incorporació generalitzada de la pasta blanca calcària i l'ús de motlles, tècniques ben definides d'aquest tipus de producció, a més de la decoració policromada. Els càntirs de fantasia es van seguir produint al llarg del segle fins els anys 80, en què decau la demanda i desapareix definitivament. Possiblement les realitzacions més reeixides foren les realitzades entre els anys 1910 i 1930, tant per la qualitat dels models com per la realització de les còpies i el detallisme i qualitat en la pintura dels motius. Algunes peces de primers del segle XX, com les figures femenines, tenen una clara influència del Modernisme, reproduint models similars als



del simbolisme europeu imperant en aquell període, mentre que la resta té un caire marcadament popular, més proper als ninots de les falles, si bé sovint es cerquen models en les obres de pintors valencians com Sorolla o Agrasot.



donant un resultat clarament inferior al de produccions anteriors. A finals dels 80 els gustos de la societat han canviat i aquests cànirs, amb motius costumistes més propis d'una societat rural de principis del segle XX, ja no tenen la demanda que havien tingut, pel que acaben desapareixent, donant lloc primer a un oblit important i, a partir dels inicis del segle XXI, a un col·leccionisme que cada cop és més intens.

Al llarg de les dècades dels 70 i 80 la seva execució és més ràpida i descuidada, fet que se suma a un menor detallisme de les figures degut al desgast progressiu dels motlles,



Principals centres productors de cànirs de fantasia al País Valencià

2. Les "botiges" de fantasia com a reflex d'una societat mediterrània: una visió antropològica.

Un dels aspectes més destacables dels cànirs de fantasia és com reflecteixen perfectament elements fonamentals de la societat valenciana del primer terç del segle XX, especialment elements de gran tradició i tipisme, esdevenint aquests cànirs elements informatius i una excel·lent font de coneixement si no disposéssim d'altra informació sobre la seva cultura. En molt pocs casos en els annals de la història de la ceràmica podem trobar un conjunt d'obres que ens facilitin tanta informació sobre aspectes de la societat que les ha produït com en aquest.



XX d'una realització tècnica més que acceptable i sobretot, una obra d'una gran personalitat en el seu repertori iconogràfic, que reflecteix de forma excel·lent la cultura tradicional valenciana de la primera meitat del segle XX, en tant que societat típicament mediterrània.



Així, a través d'aquestes botiges podem obtenir informació precisa dels productes de la terra, els homes, dones, les feines del camp, els elements arquitectònics tradicionals i més emblemàtics, les seves festes i tradicions, creences religioses i molts altres aspectes que ens permeten fer un panorama força complet d'aquesta societat. Aquesta visió antropològica ens permet anar força més enllà de la contemplació d'aquests cànirs com a simples elements costumistes, més o menys



"folklorics" i, fins a cert punt, una mica "kitsh", consideració que han obtingut d'alguns sectors d'estudiosos i col·leccionistes de la ceràmica, els quals han percebut sovint aquests cànirs com una

producció que no encaixava ni amb l'art popular més autèntic ni amb la pisa o majòlica de més nivell. Creiem que amb l'avantatge que ens dona una certa perspectiva temporal cal reivindicar la seva justa aportació en el camp de la ceràmica com el que ha estat: una producció pròpia del segle



3. Els centres de producció

Els cànirs de fantasia i, en general, els cànirs decoratius s'han fet en molts municipis productors de ceràmica valenciana, si bé el més important per nombre i varietat de peces produïdes ha estat, amb diferència, Manises, ciutat a tocar de València, d'una llarga i extensa producció ceràmica. A Manises la segueix Biar (Alacant), municipi de menys tradició i importància que l'anterior i que va fer una producció de cànirs de fantasia molt interessant i fins a cert punt diferenciada de la de Manises, com veurem més endavant. Finalment, a molta distància d'aquests dos centres, trobem petites produccions de cànirs figuratius a Agost i Petrer (Alacant), Xiva (València), Onda, Ribesalbes i l'Alcora (Castelló), on la principal producció d'aquests cànirs se centra en els animals i, molt especialment, en el galls.



Al segle XIX trobem producció de pisa (Coll, 2007, p. 215, citant Valls) a Manises, Biar, Alcora, Ribesalbes i Onda, a més de València i Castelló ciutat. En aquests centres la principal preocupació era fer productes vistosos i de baix preu, motiu pel qual es va generalitzar l'ús del motlle, es va adoptar la policromia com a suport creatiu i es va fer una organització als tallers que facilitava la fabricació de forma més racionalitzada, amb una certa divisió del treball, diferenciant cada fase de realització del producte (preparació del fang, modelat i cocció), reservant gairebé sempre a les dones la decoració pictòrica de les peces.

3.1. Manises

Com ja hem avançat, la ciutat de Manises, situada a deu quilòmetres del centre de València, ha estat una de les ciutats cabdals en la ceràmica hispànica i, fins i tot, europea, assolint el màxim esplendor entre els segles



XIV i XVI, quan les seves peces de reflex daurat arriben a tot el continent. Amb l'expulsió dels moriscs, els autèntics artesans de la ceràmica valenciana d'aquell període, la ceràmica manisera decau. Al segle XVIII rep una forta influència de l'Alcora, que havia evolucionat vers la policromia i forces terrissaires d'aquest centre emigren a Manises des de la famosa fàbrica de ceràmica del Comte d' Aranda. És a partir d'aquest període quan a Manises s'inicia la fabricació de "pisa" (loza en castellà), treballada sobretot a partir de motlles, fet que permet una gran varietat de formes, entre altres i a partir de principis del segle XX, els cànirs de fantasia.

A diferència de Biar i altres centres valencians, la pasta ceràmica de Manises és molt blanca, fet que permet aplicar una ampla gamma de colors ceràmics amb una gran fidelitat i brillantor, a més d'una major similitud amb la porcellana, fet que incrementa notablement el seu valor comercial.

Fou tant l'èxit dels cànirs de fantasia de Manises durant la primera meitat del segle XX que un bon nombre de fàbriques, també les importants, els varen incloure en el seu catàleg. Però foren sobretot alguns dels obradors i fàbriques més modestes les que més s'especialitzaren en la manufactura d'aquestes singulars peces.



Els principals productors de Manises han estat:

- *Família Mora – Ribes*: Nissaga

d'artesans de la ceràmica fundada per José Ribes Díez a principis del segle XX, en obrir un modest obrador a Manises, tradició seguida pel seu gendre José M. Mora Inglés (amb activitat durant els anys 1930 – 50), del qual sabem que ja feia cànirs de fantasia (J. Pérez Camps, 1991, p. 25). Algunes de les seves peces van marcades

amb les inicials J. M. o bé J. M. Y. El va succeir Rafael Mora Ribes (amb activitat entre 1950 i 1982), qui va donar un nou impuls a la fàbrica, adaptant noves formes i tipus de fabricació, però sense allunyar-se massa de la producció tradicional. Actualment encara hi treballa Rafael Mora Esteve, besnét del fundador, qui es va fer càrrec del taller l'any 1982. El 1985 va fundar Ceràmica Manual Decorativa, empresa que va tancar el 2002, continuant ell com a ceramista independent fent una ceràmica completament artesanal amb tècniques tradicionals. D'aquesta empresa coneixem set càn timers de fantasia fins els anys 80, com els models de la "*grupa valenciana*", barraques, miquelets, llauradora amb vestit típic i Mare de Déu dels Desemparats.

- *Joan Bautista Soler Esteve* (1876 – 1952): Fou un dels millors creadors de càn timers de fantasia. Tenia una sòlida formació acadèmica i va treballar 22 anys en el taller d'imatges religioses "*Jerique*" de València, essent també professor de l'Escola de Ceràmica de Manises. Sabem que vers el 1925 treballà en exclusiva per a Ramon Torres, propietari d'una botiga de ceràmica popular a la Plaça Redona de València (J. Pérez Camps, 1991, p. 27).

- *Fàbriques "La Esfinge" i "La Egípcia"* (1909 – 1996): La Esfinge fou fundada el 1909 (o 1915 segons Coll, 2007) per Salvador Pérez Burgos i Antonino Pérez Prieto, produint figures modernistes i peces de fantasia, entre altre repertori. La fàbrica va tancar durant la Guerra Civil. Miquel Palop Gandía i quatre companys més es van quedar amb models i motlles i es van establir pel seu compte, fundant "*La Egípcia*" el 1940 i reprenent la producció de fantasia. Cap el 1966 el pare es jubilà i la fàbrica passà als seus fills Miquel i Rafael Palop Royo, que van mantenir la fàbrica en actiu fins a la seva jubilació el 1996. De "*La Egípcia*" tenim constància de la fabricació de forces càn timers de fantasia de gran difusió, com cistells de verdures, cistells de fruites amb els plàtans fent de nansa, Quixot, Miquelet i la Torre del Oro (Sevilla) i, sobretot, fruites i verdures (llimones, taronges, melons,

xíndries, pebrots, etc.).

- "*La Ceràmica Valenciana*", *José Gimeno Martínez* (1888 – 1967) i successors: És considerada una de les més importants fàbriques de ceràmica de Manises, amb una manufactura d'alta qualitat. Va fer uns pocs exemplars de botiges de fantasia, com dues parelles de valencians amb vestit tradicional, d'una excel·lent factura però de poca difusió. A la mort del fundador, han seguit l'activitat fins l'actualitat els seus fills Vicent i Maria José Gimeno Peris.

- *Teodoro Montoro*, Treballà els anys 1920 i 30. Tenim notícies de producció de càn timers "*nit d'albades*", fruiter amb diverses fruites soltes i del gos "*carceller*", animal que popularitzà el dibuixant català Xauradó. Alguns dels motlles d'aquestes obres estan dipositats al Museu de Ceràmica de Manises (J. Pérez Camps, 1991, p. 27).

- *Luís Royo Torrent*, del quals en tenim poques notícies sobre la seva producció de càn timers de fantasia, però sabem per alguna font que en va produir. (J. Pérez Camps, 1991)

3.2. Biar

La població de Biar, situada a 55 quilòmetres d'Alacant, vers l'interior, és el centre productor de ceràmica més antic de la província del qual en tenim notícies, va produir, sobretot, terrissa amb fang vermell, argila refractària per a obra de foc i peces per a l'aigua.

Sembla que l'origen de la pisa a Biar és la ceràmica de l'Alcora (Castelló) i està documentada una primera fàbrica de "*loza fina*" l'any 1795, a càrrec de Pascual Ochando i el seu gendre Cristóbal Vilar, empresa que va tenir continuïtat fins el 1957. Sembla que fins mitjans s. XIX solament hi va haver una fàbrica de pisa i que a partir de 1884 es van multiplicar les iniciatives per a fer aquest tipus de ceràmica, amb les fàbriques dels Amorós i Mora (Shutz,

1991, 1996 citats a Coll, 2007, p. 215). El 1894 R. Valls cita dues fàbriques dirigides per coneguts terrissaires i propietaris de Manises, fet que ajudaria a explicar algunes de les similituds entre els càntirs de fantasia d'aquesta localitat i Biar.

Durant el primer terç del segle XX, Biar comptava amb cinc fàbriques, tres d'elles amb producció preferent de pisa, regentades per ceramistes manisers i, per tant, les sèries tradicionals policromes resulten força properes a les que es realitzen a Manises. Entre els tallers que van fabricar càntirs de fantasia cal destacar els de:

- *Fernando Amorós Azorín* (1860-1920): Va fundar la fàbrica "*San Vicente*" el 1884 amb un ceramista de Manises. Va ser la fàbrica local més gran amb diferència i tenia un gran nombre d'operaris i motllistes propis, entre els que va destacar un escultor italià conegut com Escobedo, arribat a Biar a finals del s. XIX, el qual va fer la majoria dels càntirs de fantasia de Biar coneguts (I. Schutz, 1991). Es tracta de peces d'una gran qualitat escultòrica i realització tècnica impecable. La seva mida acostuma a ser més gran que els de Manises i els temes tractats són sensiblement diferents, atès que alguns no representen tant escenes de vida quotidiana o temes pròpiament valencians, sinó altres temes més relacionats amb el circ (com l'encantador de serps o l'arlequí), figures com el déu Bacus, la sirena o altres, però també hi trobem temes típics de la terra com els músics de les bandes, el trio còmic taurí de Llapisera i altres com figures femenines modernistes, flors, rellotges o l'escut local. Cal fer esment que els càntirs d'aquesta fàbrica normalment van amb la marca F. A. a la base, fet que permet identificar-los amb relativa facilitat.

Després de la mort de Fernando Amorós, el 1920, va continuar la fàbrica Enric Amorós (1898 – 1983), qui es va dedicar de forma molt intensa a la fàbrica, a diferència del seu pare, que era un empresari amb diversos negocis alhora (I. Schutz, 1991, p. 25). Durant una època, la fàbrica es va llogar a Antonio Hernández Soler.

La fàbrica va tancar definitivament després de la Guerra Civil i la major part dels motlles van ser recollits per Maestre quan es va enderrocar l'edifici, qui va continuar la producció d'alguns models de la fàbrica Amorós, sobretot els càntirs de fantasia.

- *Bautista Sirera Vilar*, que va comprar la fàbrica a Gaietà Mora Carpintero (1845 – 1920). Sirera era gendre de Ferran Amorós, però no s'entenia amb el seu sogre. El 1915 va marxar a França i després a Barcelona, quedant la fàbrica tancada durant alguns anys. El 1930 torna a Biar i va reiniciar la producció amb els seus fills Joan Sirera Amorós i Josep Sirera Payá, fins el 1957. Tenim constància d'un càntir figuratiu amb la forma i símbols de l'escut de Biar fet en aquesta fàbrica.

- *Fàbrica Maestre*. La fàbrica fou fundada per Juan Mora Carpintero (1852 - 1934), germà de Gaietà Mora, originaris de Manises. És la única fàbrica que ha sobreviscut fins a l'actualitat, doncs encara està en actiu en quarta generació, el que ens permet afirmar que és el darrer productor de càntirs de fantasia en pisa. De Juan Mora, la fàbrica va passar a la seva filla Remedios Mora i aquesta a la vegada la va traspasar a la seva filla Remedios Escobar, qui es va casar amb Francisco Maestre Francés, que té peces seves signades amb les inicials F.M.F. Sembla que els càntirs de fantasia s'havien deixat de produir en favor de ceràmica per a jardineria i altres objectes, però la profunda crisi soferta als anys 70, que va fer tancar l'altra fàbrica de ceràmica que quedava a Biar, la de Remigio García, va donar la idea a José Maestre Escobar, fill de Francisco Maestre, de reprendre la producció models antics, fet que ha permès subsistir, juntament amb altres peces, la fàbrica fins l'actualitat. José Maestre signa amb el seu cognom, fet que permet identificar fàcilment les seves peces que, d'altra banda, són difícilment confusibles. Sembla que aquesta fàbrica va recollir molts dels motlles de peces de les fàbriques que van anar tancant, però són especialment importants les procedents de la

fàbrica dels Amorós.

Un altre taller, si bé poc conegut, fou el de José Pastor, que estava en actiu els anys 20 del segle XX, del qual tenim documentat un càntir de gall signat amb les inicials J.P.

La ceràmica de Biar està coberta amb un esmalt blanc d'estany, si bé també s'utilitza un esmalt menys opac que deixa entreveure el color de fons del fang local, ocre o vermellós, segons el resultat de la primera cuita. (I. Schutz, 1991, p. 30). La decoració policroma s'introdueix a finals del segle XIX. Antigament es treballava principalment a torn i no és fins a finals del XIX quan es comença a treballar a motlle, tècnica que es va estenent fins a fer-se generalitzada al llarg del segle XX.

Cal esmentar que alguns autors anomenen els càntirs figuratius de Biar com *modernistes*, atès que coincideixen en el temps amb l'esclat del Modernisme com a moviment artístic predominant. En aquest sentit, si bé és cert que algunes figures són d'inspiració modernista, com un cap de dona, la majoria dels exemplars no tenen gaire relació estètica ni temàtica amb aquest moviment, pel que resulta força agosarat parlar de càntirs modernistes en aquesta producció.

El repertori temàtic dels càntirs de fantasia de Biar és realment extens i original:

- Infants en cistellets, damunt cargols, en cotxet infantil o en gronxador.
- Dos caps de dona d'estil modernista, un model dels quals el trobem també a Úbeda (Jaén), si bé envernissat només en verd.
- Càntirs plans de secció rodona amb temes com el rellotge, caps de dones i figures femenines amb elements orientalistes.
- Càntirs esfèrics de temes diversos: bola del món, decoració vegetal, etc.
- Figures del circ i espectacles, com un domador de serps, músics, el trio còmic taurí de "*Llapisera, Charlot y sus Botones*".
- Figures de la mitologia clàssica, com Bacus.

- Diversos: galls, flors, escuts, etc.

Creiem que el principal motiu de l'especial i variada temàtica iconogràfica dels càntirs de Biar, així com l'alta qualitat del seu modelat es deu a l'origen italià de Escobedo, l'escultor que els feu a finals del s. XIX i primers del XX, atesa a la seva poca vinculació amb elements de l'entorn geogràfic i també pel fet que apareguin figures de la mitologia clàssica. Cal tenir en compte també que a primers del segle XX el nivell de formació dels treballadors de les fàbriques de ceràmica del nostre país era realment baix i ni per qualitat artística ni pels temes és probable que cap escultor ceràmic d'aquí hagi fet aquesta obra. Llàstima que no disposem de cap informació important sobre qui era aquest brillant artista.

3.3. Altres centres: Agost, Petrer, Onda, Ribesalbes, l'Alcora...

A part de Manises i Biar, que copen més del 90% de la producció de càntirs figuratius, trobem petites mostres d'aquesta interessant producció valenciana als centres d'Agost, Petrer, Onda, Ribesalbes, Xiva, l'Alcora i, possiblement, n'hi hagi algun altre que també en produís, però que desconexem que fes aquesta producció, com les fàbriques existents a Alfara de Algímia (Fàbrica El Pelicanet) o Almàcera (Fàbrica Nalda). Vegem els altres centres de producció:

- **L'Alcora:** A finals del segle XIX només quedava en funcionament l'antiga fàbrica del Comte d'Aranda, a mans de Cristóbal Aicart. Al llarg del segle XX sorgeixen les fàbriques de Ramos y Cía., Letanci Moliner, Josep Cotanda, Joaquim Rull i finalment La Muy Noble y Artística Ceràmica de Alcora S.A. (Coll, 2007 p. 248). Són coneguts els seus càntirs de bateig, amb forma de petxina.

- **Ribesalbes:** Aquest centre va seguir treballant en clau vuitcentista en els vuit tallers que es mantenien en actiu durant el primer terç del segle XX. De la seva producció tenim

constància de cànirs en forma de gall, un d'ells signat per Figás 20, així com un cap d'home d'estil asiàtic amb llàgrimes, signat per Figás 26, semblaria que el número indicaria el model dins la producció de la fàbrica. Aquest taller corresponia a José Figás Olucha y Compañía, un dels obradors de més importància de la localitat, que va seguir treballant fins època molt recent, fins tancar vers el 2004. (Coll, 2007, p. 249, citant a J. Pérez Camps).

- **Onda:** Va produir sobretot rajoles, excepte el petit taller de Salvador José Benedito (ceramista procedent de Ribesalbes) i La Campana, fàbrica de la qual tenim documentat un cànir de gall policromat sense vidrar, amb marca a la base "*Fabrica de Peris, Onda*" i el símbol de la campana. Cal fer constar que els galls de Ribesalbes i Onda són d'excel·lent factura i fesomia quasi idèntica.

- **Agost:** És el centre productor de cànirs per excel·lència, allà anomenats "*botijons*", no només del País Valencià sinó de tot l'estat espanyol. Se'n feien a milers, en més de 30 models diferents i s'exportaven arreu, àdhuc al nord d'Àfrica. Als anys setanta comptava amb vint obradors en actiu i és encara avui, amb 10 tallers, el principal productor de cànirs de l'Estat. La terrissa d'Agost es caracteritza per la seva blancor i alta porositat, fet que li permet traspuar i mantenir l'aigua ben fresca. És terrissa generalment feta a torn, però en cap cas a motlle, fet que diferencia completament Agost de la resta de centres valencians que hem vist, dedicats sobretot a la pisa feta amb motlle. En no tenir tradició de treball a motlle, la seva producció figurativa es realment minsa, atès que fer peces figuratives a mà es una feina complexa i lenta. No obstant, sembla que Agost no va poder resistir-se a la tradició valenciana de fer cànirs figuratius, elaborant cànirs en forma d'home, de gramòfon, de cadira i, sobretot, en forma d'animal, essent els més comuns els galls i els ànecs, si bé també es va fer algun porquet. Sovint aquestes peces van decorades amb el típic "*bordat*" local, decoració feta amb barbotina

i, només en comptades ocasions, els trobem envernissats en verd i també pintats en colors vius, en fred.

- **Petrer:** Nucli situat a tocar d'Elda i a uns 20 Km. d'Agost. Té una producció quasi idèntica a la terrissa d'aquesta darrera localitat, fet pel qual tota la seva obra s'adjudica sistemàticament a Agost, degut a ser el centre dominant de la zona. Només hem pogut identificar clarament un exemplar de cànir figuratiu, pel fet que només s'ha fet a Petrer. Es tracta d'un petit cànir amb forma de brau, en terra blanca i pintat amb aerògraf en fred. Sabem, no obstant, que Petrer també havia produït galls i ànecs de forma i tècnica idèntica a la d'Agost. Només en cas d'anar marcats amb el lloc d'origen podríem saber amb certesa si són de Petrer o d'Agost.

4. El procés de producció i la comercialització

L'inici de la producció dels cànirs de fantasia, així com de tota la "*majòlica o pisa*" a Manises i altres centres valencians a principis del segle XX coincideix amb dues innovacions tecnològiques importants introduïdes a finals del segle anterior: la utilització generalitzada de la pasta blanca -calcària- i l'ús de motlles, dues característiques tècniques que defineixen aquesta producció, juntament amb la decoració policroma sota coberta i, en molts casos, l'aplicació posterior a la segona cocció de colors en fred (o en "*gelat*", com diuen a Manises), de naturalesa no ceràmica (taronja, roig i verd, principalment) impossibles d'aconseguir aleshores amb la tecnologia i recursos disponibles (J. Pérez Camps, 1991, p. 24).

En ser una producció popular i de baix cost, el seu acabat és, en general, poc acurat i presenta moltes irregularitats en l'acoblament de les distintes parts i en la decoració, defectes que són lògics en una producció de baix cost i feta amb presses. Aquesta davallada de la qualitat és més notòria en la producció dels anys finals, entre els 60 i els 80 del segle XX, mentre que la producció del primer terç del segle XX resulta ser millor acabada.

Cal fer notar que, tot i el caràcter clarament popular d'aquesta producció de cànirs de fantasia, molts dels originals estaven perfectament modelats, cosa gens estranya si es té en compte que alguns dels creadors d'aquestes botiges tenien una sòlida formació acadèmica, com és el cas de Joan Baptista Soler Esteve (1876-1952), que estudià modelatge i talla a l'Acadèmia de Sant Carles de València i va treballar 22 anys en el taller d'imatgeria religiosa "*Jerique*" de València i fou professor de l'Escola de Ceràmica de Manises (J. Pérez Camps, 1991, p. 24).

El procés de fabricació constava de les següents passes:

- Elaboració de l'original:

El disseny original en argila anava a càrrec d'un escultor extern o d'algun modelista de la pròpia empresa. Sembla que en alguns casos es van copiar models amb el sistema de treure una còpia directament d'una peça acabada comprada al mercat. En aquest cas, el nou model era més petit, degut a la reducció de mida que pateix la ceràmica en el procés d'assecat i cocció (aproximadament un 10%).



Original en escaiola.

- Elaboració de la matriu i motlles:

a partir de l'original en argila es fa un motlle,



Motlle de guix amb les seves parts.

del qual en sortirà un nou original en escaiola o matriu, de la qual se'n fan diversos motlles de guix, normalment de 6 a 10 de cada model, fet que permetia fer petites sèries equivalent

al nombre de jocs de motlles disponibles.

Cada motlle constava de 5 o 6 parts diferents, depenent de la complexitat del model. Quan els motlles es desgastaven se'n feien de nous a partir de l'original



Motlle de guix preparat per a ser emplenat

d'escaiola. L'original de fang



es destruïa ja que, en ser massís, no es podia coure.

- Modelat: Per tal de fer la peça cal unir totes les parts del motlle i lligar-les ben fort. A través d'uns orificis (que solien coincidir amb els naturals de la peça, com els

Peça tal com surt del motlle.

dos brocs) s'aboca la pasta ceràmica en estat líquid pastós a l'interior. Atès que el guix del motlle absorbeix l'aigua, una capa de pasta ceràmica cada cop més gruixuda es va formant a les parets del motlle. Quan ja té uns 5 mm de gruix es considera suficient i es buida el líquid sobrant. Cal deixar assecar lleugerament la pasta ceràmica i ja es podran retirar els motlles de guix, quedant la forma principal de la peça llesta. Les parts més petites de la figura es fan en motlles a part i per premuda en comptes de colada i algunes parts, com algunes orelles, caps i similars calia modelar-les completament a mà. (Palop i Mora, entrevista).

Sembla que antigament s'havia fet també la totalitat de la peça per premuda, utilitzant en aquest cas la pasta ceràmica més densa que en la colada, si bé la matèria és la mateixa.

- Primera cuita: Es feia a 1.000°C i donava lloc al bescuit o socarrat.

És a dir, una primera peça perfectament cuita, en acabat en rústic, preparada per a ser pintada i vidrada. Els forns tradicionals eren els moruns, que tenien dues cambres principals:



Peça bescuitada pendent de ser decorada i envernissada.

— Fogaina o cambra de combustió a la part inferior, on es feia el foc.

— Cambra de cocció, on es posava l'obra que s'havia de coure

Els forns moruns de llenya van ser progressivament substituïts per "mufles", forns de flama indirecta molt més perfeccionats per a

coure pisa. Més tard es van generalitzar els forns de gas, gasoil i elèctrics, facilitant molt la tasca de la cuita, una de les més feixugues antigament.

- Decoració:

— Pintat a mà amb pinzell: Generalment es pintava a mà, amb pinzell, normalment *sota coberta*, és a dir; directament damunt de la peça bescuitada, dita al País Valencià *socarrat*, de manera que els colors queden una mica enfosquits en ser aplicats damunt la terra cuita. En alguns casos es podia aplicar prèviament una capa d'esmalt blanc damunt la terra cuita, fet a base d'estany o bé d'arsènic, per a igualar la peça i donar-li una major blancor, fent que els colors siguin més vius i l'acabat general més perfecte; és el que s'anomena pintura *sobre coberta*. Els esmalts disponibles, a partir d'òxids metàl·lics, donaven una gamma de colors forçosament limitada, essent els colors més comuns el verd, blau, ocre i morat. En ambdós casos caldrà finalment aplicar el vernís, fet generalment a partir del plom, que donarà l'acabat vidrat a la peça.

— Pintat amb aerògraf: Durant el primer terç del segle XX és molt comú trobar càntrils pintats amb aerògraf, fet que difumina força la pintura. Amb aquesta tècnica s'aconseguia pintar superfícies grans de la peça, però no els detalls de la mateixa.

— Ús de trepes: En alguns casos trobem inscripcions de *Recuerdo de Valencia* fetes amb trepa. En general es tracta de peces antigues, fetes probablement durant el primer terç del segle XX.

— Pintat en fred: Sovint trobem en els càntrils de fantasia l'aplicació damunt del vidrat de colors no ceràmics, o sia, aplicats "en fred" o "en gelat". Aquests colors, normalment el vermell i el taronja de les fruites, en no passar pel procés de cocció i ser aplicats damunt superfície vidrada, queden mal adherits



Peça totalment acabada.

a la peça i poden caure amb els anys, fet que passa a molts dels exemplars.

Cal dir que el detallisme i qualitat de la decoració pintada dels cànirs és molt superior en els exemplars més antics, especialment els fets entre 1910 i 1930. En els anys de post-guerra fins l'any 1960 es manté una bona qualitat, que decau en els exemplars elaborats entre els anys 1960 i 1980 degut a l'encariment de la mà d'obra, fet que obliga a fer les peces amb menys temps.

- **Segona cuita:** Es feia a uns 900 - 980°C, és a dir, una mica per sota de la primera. Les peces eren posades dins unes capsos cilíndriques de protecció contra la flama directa. Amb aquesta cuita la peça queda totalment acabada i vidrada i, per tant, impermeabilitzada, de manera que no pot refrescar l'aigua del seu interior, un dels motius pels quals aquests cànirs no s'acostumaven a utilitzar per a contenir i beure aigua.

- **Comercialització:** Els cànirs de fantasia eren venuts en un entorn geogràfic molt reduït. Dels fabricats a Manises, la immensa majoria es venien a través dels canals comercials habituals i també com a *souvenir* a les botigues de ceràmica de la Plaça Redona i parades del mercat central de València. El públic comprador eren persones que volien un producte *típic* de la terra, normalment gent de classe i mitja o baixa que trobaven aquestes peces un producte peculiar, amb nombroses referències a elements genuïnament valencians. El fet que molts cànirs portin la inscripció "*Recuerdo de Valencia*" és demostratiu de la finalitat última d'aquesta producció. En alguns casos, quan els motius eren propis d'altres ciutats, com Sevilla o Saragossa, eren venuts en aquelles ciutats com a peça de record d'aquell lloc. També la producció de Biar es venia a la Plaça Redona de València, segons podem veure en fotografies d'època d'aquestes botigues especialitzades en ceràmica valenciana.



Càntir llimones
Manises (València)
Primera meitat S. XX
Alt: 27,5 cm
MCA_3284



Càntir llimones
Manises (València)
1940 - 1980
Alt: 28,6 cm
MCA_1680



Càntir taronges
Manises (València)
1940 - 1980
Alt: 29,5 cm
MCA_3240

PART II

5. Els productes de l'horta valenciana o la fertilitat d'una terra privilegiada

Podem observar una gran quantitat de productes de l'horta valenciana reflectits en els càntirs de fantasia. Les fruites són la producció més abundosa: trobem perfectament representades les llimones, les mandarines, els melons, les xindries i les peres, si bé la fruita més representada és la taronja, sens dubte el producte *estrella* de l'horta valenciana. Pel que fa a les verdures, hi trobem en abundància els pebrots, les carbasses, albergínies i carxofes. Cal esmentar també els cistells plens de fruites i verdures, exemplars molt abundants i, finalment, cistells amb flors.

Aquests càntirs són un autèntic cant a la fertilitat de la terra, especialment rica en aquest sector occidental de la mediterrània. Aquestes botiges ens presenten els fruits de la terra, però també del treball i esforç dels seus habitants per tal de treure el màxim profit de les magnífiques condicions climàtiques de la zona de llevant i, fins ben entrat el segle XX, la seva principal font de riquesa, com queda palès en alguns exemplars, on es veuen llauradors portant cistelles amb els fruits acabats de collir. Encara avui, en viatjar pel País Valencià quedem corpesos per la magnífica riquesa de la seva activitat agrícola i, molt especialment, pels camps inacabables de tarongers i altres cítrics.

5.1. Fruitess

Constitueixen la major part de la producció de càntirs de productes de l'horta i han quedat com una de les icones de la ceràmica valenciana popular. Aquests atueixen a representar grans manats de fruites, en una demostració de la seva abundància en la terra valenciana. Per descomptat, les fruites més representades són els cítrics, amb les llimones i taronges en primer lloc, però també hi tenen presència les magranes, melons, xindries, peres i fruiteres amb fruita variada. Són càntirs plens de vius colors, sovint obtinguts a base de pintura en fred, pel que es de suposar que serien un bonic guarniment en les cases que els hostatjaven.

5.2. Verduress



Conjunt de pebrots de l'horta valenciana.



Càntir mandarines
Manises (València)
Segona meitat S. XX
Alt: 26 cm
CXF_01



Càntir meló
Manises (València)
S. XX
Alt: 26,5 cm
MCA_3261



Càntir xindria
Manises (València)
1940 - 1980
Alt: 24 cm
MCA_2014



Càntir peres
Manises (València)
S. XX
Alt: 25 cm
MCA_3315



Càntir magranes
Manises (València)
Segona meitat S. XX
Alt: 28 cm
MCA_3283



Càntir pomes
Manises (València)
S. XX
Alt: 26,5 cm
MCA_3281

Sens dubte, l'altre gran grup de productes de l'horta valenciana són les verdures, fet demostratiu de l'alta fertilitat de la terra de llevant. Aquests productes són en bona part els que integren el plat típic valencià per antonomàsia: la paella. Sense els tomàquets, pebrots i altres verdures la paella no seria el mateix. A més de mostrar càntirs amb un únic producte tenim, com en el cas de les fruïteres, cistells plens d'una gran varietat de verdures.

5.3. Flors

Ens apareixen en menys abundància que les fruïtes i les verdures, però tenen un gran potencial estètic i són també evocadores de les carrosses i la gran batalla de flors que té lloc durant la fira de juliol a València. Trobem uns càntirs en forma de flor de Biar i, d'una tipologia totalment diferent, cistells de flors de Manises.



Càntir cistell fruita
Manises (València)
S. XX
Alt: 24 cm
MCA_3278



Càntir cistell fruita
Manises (València)
1950 - 1980
Alt: 24 cm
MCA_2139



Càntir fruitera
Manises (València)
1940 - 1980
Alt: 28 cm
MCA_2025



Càntir pebrots
Manises (València)
S. XX
Alt: 24,5 cm
MCA_3286



Càntir tomàquets
Manises (València)
Segona meitat S. XX
Alt: 26 cm
MCA_2007



Càntir carbassa
Manises (València)
1940-1980
Alt: 28 cm
MCA_2016



Càntir albergínia
Manises (València)
S. XX
Alt: 24 cm
MCA_2506



Càntir cistell verdures
Manises (València)
Primera meitat S. XX
Alt: 25,5 cm
MCA_3255



Càntir cistell verdures
Manises (València)
1940-1980
Alt: 26 cm
MCA_2003



Càntir cistell flors
Manises (València)
Primer terç S. XX
Alt: 25,5 cm
MCA_3324



Càntir amb dibuix floral
Manises (València)
Primer terç S. XX
Alt: 33,5 cm
MCA_3227



Càntir cistell flors
Manises (València)
Segona meitat S. XX
Alt: 27 cm
MCA_2022



Càntir flor
Biar (Alacant)
1940-1980
Alt: 34 cm
MCA_3297



Càntir pagès i cistell fruita
Manises (València)
1940 - 1980
Alt: 29 cm
MCA_2018



Càntir pagès amb bota de vi
Manises (València)
Primera meitat S. XX
Alt: 25 cm
MCA_2875



Càntir pagès amb flauta
Manises (València)
S. XX
Alt: 29 cm
MCA_2145

6. Els humans: de la infantesa a la edat adulta

Els humans que apareixen en els càntirs de fantasia podrien ser la contraposició a l'apartat anterior. Si allà hi trobem la fertilitat de la terra, aquí se'ns mostra l'esforç del pagès en la collita i altres feines del camp. En aquest sentit, veiem el pagès portant un cabàs de fruites o un barril. Altres vegades trobem figures d'homes, dones i nens fora de qualsevol context d'activitat social, com caps o busts de persones.

6.1. Infants

Son diversos els càntirs que ens mostren un petit nadó estirat en una canastra, agafant la nansa amb les mans o bé en posició de gronxar-se, de Manises i Biar. També de Biar hi ha una nena amb casc i de Manises una nena estirada.

6.2. Dones

És en les figures femenines que la influència del Modernisme és més evident. Es tracta de



Reines falleres.

caps femenins de figura molt estilitzada amb els cabells abundosos i ondulants, en alguns casos, amb cinta al cap per recollir el cabell. En un nivell més tradicional, trobem figures de dones, a cos sencer, amb el vestit típic, evocant les reines de les falles, amb el pentinat tradicional. Un subgrup de càntirs amb figura femenina el constitueixen les escenes de la dona al pou, cercant l'aigua amb el cànter a la mà, evocant una tasca domèstica normalment realitzada per dones, com queda representat en aquestes botiges.

6.3. Homes

Les figures d'homes sols les trobem en molts dels centres productors de ceràmica valenciana: un soldat tipus "milicià" de Manises, el càntir antropomorf amb barret amb dues anses simulant els braços a Agost i Petrer, generalment en rústic (sense envernissar). Destacable és un cap que sembla el retrat del rei Alfons XIII, possiblement realitzat en ser proclamat rei d'Espanya l'any 1906, als 16 anys d'edat.

6.4. Homes / dones

A Biar es va realitzar una sèrie de càntirs de secció rodona i molt plans, com una gran moneda, en què en una cara hi trobem l'efígie d'un home i en l'altra una dona, sense que semblin representar cap personatge concret.



Càntir cap dona
Manises (València)
S. XX
Alt: 40 cm
LCV_02



Càntir dona i gos
Manises (València)
Primer terç S. XX
Alt: 21 cm
MCA_3225



Càntir dona de color
País Valencià
S. XX
Alt: 21 cm
MCA_1998



Càntir cap dona
Biar (Alacant)
Segona meitat S. XX
Alt: 33 cm
MCA_3294



Càntir cap dona
Biar (Alacant)
Primera meitat S. XX
Alt: 24,5 cm
MCA_0004



Càntir cap dona
Manises (València)
Primera meitat S. XX
Alt: 30,5 cm
MCA_3241

6.5. La pagesia

Ens apareix fent tasques del camp, com ara portant a l'esquena cabassos amb fruita o bé barrils. En altres escenes hi trobem llauradors amb el vestit típic al costat d'una barraca i, fins i tot, preparant una paella.



Càntir home
Agost (Alacant)
1970 - 1990
Alt: 34 cm
MCA_0856



Càntir bust del rei Alfons XIII
País Valencià
Principis S. XX
Alt: 35,5 cm
MCA_3380



Càntir home i dona
Biar (Alacant)
Primer terç S. XX
Alt: 35,5 cm
MCA_3293



Càntir bust home soldat
Manises (València)
Primera meitat S. XX
Alt: 29,5 cm
MCA_2203



Càntir infant
Biar (Alacant) o Manises (València)?
Primer terç S. XX
Alt: 19,5 cm
MCA_2810



Càntir home i dona a la font
Manises (València)
S. XX
Alt: 29,5 cm
OCV_153



Càntir bust home
Manises (València)
S. XX
Alt: 34 cm
LCV_04



Càntir nen amb llaüt i flors
Manises (València)
Primera meitat S. XX
Alt: 28 cm
MCA_3235



Càntir bust nena amb casc
Biar (Alacant)
Segona meitat S. XX
Alt: 44,5 cm
MCA_3215



Càntir gall
Païa Valencià
Alt: 32,5 cm
MCA_3318



Càntir gall
Ribesalbes (Castelló)
1920
Alt: 34,5 cm
MCA_3302



Càntir gall
Onda (Castelló)
Primer terç S. XX
Alt: 35,5 cm
MCA_3303

7. Els animals: els “altres” habitants de la terra valenciana

En les societats preindustrials, però també en el món rural del segle XX i, fins i tot, en l'actualitat, la presència dels animals és molt important, atès el seu paper fonamental com a font d'alimentació, com a suport en les tasques agrícoles i també per la seva rellevància com animals de companyia, sobretot en el cas de gossos, gats i ocells. És així com en aquesta mostra de càntirs de fantasia, els càntirs zoomòrfics hi tenen una representació destacada, com no podria ser d'altra manera, atès el paper d'aquests atuells com a testimonis d'una societat mediterrània tradicional.

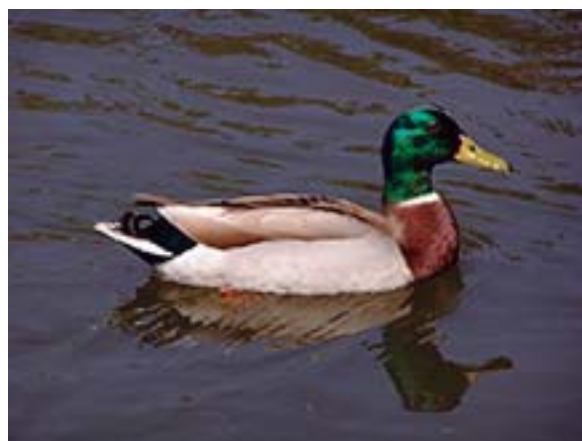
7.1. Les aus

L'animal més representat és el gall, que el trobem transformat en càntir en molts centres productors, no només del Païa Valencià, sinó també de la resta de l'Estat espanyol, com es va poder veure en l'anterior exposició temàtica del Museu del Càntir d'Argemona *Càntirs Bestials: zoomorfisme en el càntir (2009 - 2011)*, dedicada a aquestes peces amb forma d'animal des de l'Edat del Bronze fins a Picasso. Els galls representen quasi la meitat dels càntirs zoomòrfics, si bé la seva proporció disminueix al Païa Valencià degut a què hi trobem una àmplia varietat d'espècies animals, com ja s'ha dit. Els galls els trobem ben representats a Manises, Agost, Petrer, Biar, Onda i Ribesalbes amb seguretat i possiblement també es fessin en altres centres.

A diferència de la resta de càntirs de fantasia,

la major part dels càntirs de gall van recolzats damunt un peu, generalment rodó. Els únics galls que són fets a torn i van sense vernís són els d'Agost i Petrer, molt característics per la seva terrissa blanca sovint decorada amb el bordat de barbotina.

Altres aus ben representades són els ànecs i la fotja, mentre que el cigne el trobem acompanyat d'humans degut a representar les carrosses florals de les festes de Juliol (seran estudiats en els apartats de festes tradicionals i populars). Cal



Fotxa de l'albufera valenciana.

fer esment dels ànecs i fotges d'Agost i Petrer, que són fets al torn, sense motlles, generalment acabats en terrissa sense envernissar, si bé es pot trobar algun exemplar envernissat en verd. Una escena ben diferent és la que representen ocells, els quals apareixen en el seu ambient natural, en branques d'arbre, en una escena força bucòlica i realment bonica. Un exemplar sembla representar la mare que alimenta el seu



Càntir gall
Alcora (Castelló)
Segona meitat S. XX
Alt: 33 cm
MCA_3035



Càntir gall
Sogorb (Castelló)
Segona meitat S. XX
Alt: 29 cm
MCA_0847



Càntir fotxa
Agost (Alacant)
Segona meitat S. XX
Alt: 25,5 cm
MCA_2393



Càntir gall fer
Manises (València)
Primera meitat S. XX
Alt: 30,5 cm
MCA_3373



Càntir ocells
Manises (València)
Primer terç S. XX
Alt: 26,5 cm
MCA_3320



Càntir ocell
Manises (València)
Primer terç S. XX
Alt: 30 cm
MCA_2004

ocellet. En tots els casos són models de bella factura, segurament datats del primer terç del segle XX.

7.2. Els mamífers

Cal destacar dos càntirs en forma de gos, un de Manises amb la figura del gos ajagut i un de Biar. Les dues són figures força estàtiques, si bé molt ben treballades a nivell escultòric i de decoració pictòrica. Altres figures són un conill, un toro pintat amb aerògraf en fred, una peça que hem pogut acreditar que és de Petrer (Alacant) i un ase amb les alforges carregades de fruites, obra de Manises.

7.3. Altres animals

La resta d'animals representats, a banda d'aus i mamífers, són un cargol amb un infant al seu damunt, manufacturat a Biar o un peix damunt de peu rodó (similar als que trobem als galls), possiblement de Manises.



Càntir gos
Biar (Alacant)
Primer terç S. XX
Alt: 29,5 cm
MCA_2125



Càntir peix
Manises (València)
Primera meitat S. XX
Alt: 12,5 cm
MCA_3217



Càntir gos
Manises (València)
Primer terç S. XX
Alt: 26,5 cm
MCA_0016



Càntir de bateig
Alcora (Castelló)?
Primer quart S. XX
Alt: 28 cm
MCA_2832



Càntir cargol
Biar (Alacant)
Primer terç S. XX
Alt: 34,7 cm
MCA_2204



Càntir barraca
Manises (València)
Segona meitat S. XX
Alt: 27 cm
MCA_2764



Càntir barraca
Manises (València)
S. XX
Alt: 20 cm
MCA_1300



Càntir barraca
Manises (València)
S. XX
Alt: 23,5 cm
MCA_3269

8. L'arquitectura: de la barraca a la torre del Miquelet

Els elements arquitectònics tenen una gran rellevància dins el repertori dels càntirs valencians de fantasia, per bé que molt centrats en dos elements especialment emblemàtics dins l'imaginari col·lectiu valencià: el Miquelet i la tradicional barraca. Els elements constructius suposen allò permanent i poc alterable d'una societat i són també bases de la identitat col·lectiva d'un poble, especialment quan ens referim a la construcció tradicional per antonomàsia de la terra valenciana: la barraca o un element d'alt contingut simbòlic i religiós, com la torre del Miquelet de la catedral de la ciutat de València. Aquests elements, com no podria ser d'altra manera, els trobem exhaustivament reproduïts en aquesta singular producció de càntirs.

barraques com a receptacle, un atractiu més del productor per a seduir el client a adquirir la seva marca.



Tipica barraca valenciana

8.1. Barraques

Aquestes construccions tradicionals de l'horta valenciana, que han esdevingut un dels símbols d'aquesta terra, no apareixen quasi mai soles, sinó en un context d'activitat humana. Així, les veiem amb presència del llaurador, de la parella, preparant una paella, traient les fruites dels arbres o amb presència d'animals. Morfològicament, trobem barraques simples o de doble cos, sempre ben inclinada i sovint amb un petit porxo al davant amb la corresponent parra per fer ombra a l'estiu. Cal esmentar una petita producció de barraques que no són càntirs, sinó licoreres, que es feien per a contenir-hi licors típics del país que es venien en aquestes



Càntir cabana
Biar (Alacant)
Any 2010
Alt: 24,5 cm
CXF_06



Càntir barraca
Manises (València)
Primer terç S. XX
Alt: 22,5 cm
OCV_149



Licorera barraca
Manises (València)
1940 - 1980
Alt: 26,5 cm
MCA_3274



Càntir torre de Miquelet i paella
Manises (València)
1940-1980
Alt: 28,5 cm
MCA_3271



Càntir torre de Miquelet i Llotja
Manises (València)
Primera meitat S. XX
Alt: 31 cm
MCA_2441

8.2. La torre del Miquelet i la Llotja de València

Aquests dos elements arquitectònics tan emblemàtics de la ciutat de València són dels elements més recurrents en els càntirs de fantasia, sobretot els que es van fer durant la segona meitat del segle XX, coincidint amb l'auge turístic dels anys 60 i 70, que demandaven objectes de record amb elements i típics. Per aquest motiu alguns càntirs del Miquelet els trobem acompanyats de la reina fallera, barraca, o d'una gran paella, d'una guitarra o de taronges, entre altres elements



Torre del Miquelet, a la catedral de València

tòpics de la terra valenciana. En canvi, en altres càntirs hi trobem la torre del campanar juntament a la façana de la Llotja de València, edifici gòtic amb una imponent escalinata a la façana.



Façana principal de la Llotja de València

8.3. La Torre del Oro de Sevilla

Una variant de la torre del Miquelet amb la fallera la trobem amb la seva rèplica sevillana, on hi apareixen la Torre del Oro de Sevilla acompanyada d'una "*bailaora flamenca*" damunt de la base que representa una pandereta. La composició de totes dues variants és idèntica i el sentit simbòlic també és el mateix: tots dos exploten al màxim els elements identificadors i folkòrics dels seus respectius territoris.



Càntir torre de Miquelet i reina fallera
Manises (València)
1940-1980
Alt: 30 cm
MCA_3272



Càntir Torre del Oro, flamenca i pandereta
Manises (València)
1940-1980
Alt: 28 cm
OCV_003



Càntir barril
Manises (València)
Segona meitat S. XX
Alt: 30 cm
MCA_3300



Càntir barca
Manises (València)
S. XX
Alt: 35,3 cm
OCV_148



Càntir tramvia
Manises (València)
S. XX
Alt: 19 cm
OCV_151

9. Objectes de la quotidianitat: del quiosc de la florista al tramvia

Els càntirs de fantasia ens presenten sovint elements de la quotidianitat, i molt especialment aquells que són novetat i que millor exemplifiquen la modernitat en el primer terç del segle XX (en contraposició a allò més tradicional). És així com trobem locomotores del ferrocarril, aleshores el mitjà de transport més en boga, la pilota del futbol, el gramòfon, el tramvia, el cotxe, el quiosc o les bosses de mà de senyora, però també elements quotidians més clàssics, com el barril, la barca de vela o el càntir de suro valencià.

9.1. Barrils

El barril és un element recurrent en els càntirs, no solament dels valencians, sinó també d'altres zones de l'estat. La clau és la seva facilitat per convertir-se en el dipòsit d'aigua de l'atuell, (amb afegir-li els brocs i la nansa, ja tenim un bonic càntir). Dels exemplars valencians en destaca especialment un de Biar, per ser una peça de dimensions considerables amb el barril en disposició vertical i per l'escena que representa: uns petits infants nusos que s'agafen i es deixen anar a través d'un llençol blanc fugint d'una serp.

9.2. Bosses de mà

Els càntirs amb forma de bossa de senyora els trobem en abundància a Catalunya en els exemplars modernistes, alguns d'ells molt reeixits i acabats amb pàtina metal·litzada. Al País Valencià els càntirs amb aquesta forma són escassos, de bella factura, però allunyats

de l'estètica modernista, si bé contemporanis d'aquest moviment artístic, com ho prova un de Manises que porta el recordatori de l'Exposició Regional Valenciana, celebrada l'any 1909.

9.3. Mitjans de locomoció

Els mitjans de locomoció motoritzats són una de les grans innovacions tecnològiques de la segona meitat del segle XIX i del segle XX. En aquest sentit, els càntirs de fantasia fugen d'allò típic i tradicional i s'alien amb tot el contrari: allò que és novedós i representa la modernitat, com la locomotora del tren a vapor, un tramvia o l'automòbil, si bé també un trobem un senzill vaixell de vela.

9.4. Objectes diversos

Molts altres objectes inanimats formen part d'aquest univers simbòlic de la societat valenciana de la primera meitat del segle XX, com el gramòfon, una variant de càntir feta des de primers del segle XX a Agost i Petrer. També hi trobem altres elements menys representatius, com una cadira (creació tardana d'Agost), els rellotges, una bola del món amb indicació de mars i continents o un fantàstic quiosc modernista circular de les floristes de la Plaça de l'Ajuntament de València, on s'aprecia la rajola valenciana blanca i blava a la part inferior i el trencadís a la teulada. Aquest model de quiosc, totalment modernista, va ser present a València fins als anys 50.



Càntir locomotora tren
Manises (València)
Primer terç S. XX
Alt: 24 cm
MCA_2197



Càntir quiosc
Manises (València)
Primer terç S. XX
Alt: 30,5 cm
OCV_150



Càntir bossa
Manises (València)
1909
Alt: 23,5 cm
MCA_3231



Càntir Mare de Déu dels Desemparats
Manises (València)
Primera meitat S. XX
Alt: 33 cm
MCA_2232



Càntir Mare de Déu dels Desemparats
Manises (València)
Primer terç S. XX
Alt: 28,5 cm
MCA_2763



Càntir Mare de Déu dels Desemparats
Manises (València)
Primera meitat S. XX
Alt: 30 cm
MCA_1996

10. Religiositat popular: la Mare de Déu dels Desemparats i altres

Les creences religioses són un dels elements fonamentals de tota societat preindustrial i més en un país com el nostre on durant segles l'Església Catòlica va ser omnipresent i va exercir una influència com cap altre institució ho ha fet mai. Els càntirs de fantasia no s'escapen d'aquest fenomen i són molts els exemplars amb representació de la Mare de Déu dels Desemparats, patrona de València, càntirs que haurien de tenir una forta demanda per part d'àmplies capes de la societat, fins i tot, potser com a element de devoció i protecció a la llar.

En la majoria dels càntirs dedicats a la Mare de Déu dels Desemparats, a més de l'infant Jesús al braç esquerra de la verge, sovint hi trobem els patrons de la ciutat: Sant Vicenç (o Vicent) Ferrer i Sant Vicenç (o Vicent) Màrtir, sobretot el primer, que el trobem sota la imatge de la Mare de Déu. També hi apareixen quasi sempre reines falleres, sembla que posant flors a la imatge, tal com es fa durant les festes de les falles, com a mostra de devoció del poble valencià a la seva patrona. Les flors i elements vegetals hi són a gairebé tots els càntirs, així com angelets i "amorets".

10.1. La Mare de Déu dels Desemparats

És la patrona de la ciutat de València i de tota la Comunitat Valenciana i coneguda popularment com "*la geperudeta*" pel fet que té el cap inclinat endavant. El seu nom complet és el de la Mare de Déu dels Innocents, Folls i Desemparats i la seva advocació parteix de la iniciativa del pare fra Joan Gilabert Jofré. El 24 de febrer de 1409, quan el frare es dirigia a la Seu de València, va veure com uns infants feien burles d'un boig indigent, decidint llavors fundar una confraria per atendre aquestes persones tan desvalgudes. La confraria fou posada baix l'advocació d'aquesta Mare de Déu el 1414, quan uns àngels la van esculpir, segons diu la llegenda. Des de llavors, la devoció a aquesta Mare de Déu no va parar de créixer fins a esdevenir la patrona de la ciutat.



Mare de Déu dels Desemparats



Càntir Mare de Déu dels Desemparats
Manises (València)
Segona meitat S. XX
Alt: 29,5 cm
MCA_3253



Càntir Mare de Déu dels Desemparats
Manises (València)
Primera meitat S. XX
Alt: 26,5 cm
MCA_3331



Càntir Mare de Déu dels Desemparats
Manises (València)
1940-1980
Alt: 27,5 cm
MCA_3252

10.2. Altres mares de Déu

A més de la patrona de Valencia també es va fer algun càntir amb la imatge de la Mare de Déu de la Cova Santa, que es troba al santuari de la Cova Santa d'Altura (Alt Palància, Castelló), on té una gran devoció popular i és motiu de diversos romiatges al llarg de l'any. El santuari es troba en una cova a 811 metres d'alçada, a la Serra Calderon on, segons la llegenda, l'any 1511 s'hi va aparèixer a uns pastors que s'havien refugiat a la cova durant una nit.

També hem tingut notícia d'un càntir dedicat a la Mare de déu de Montserrat, patrona de Catalunya, cosa gens estranya tenint en compte la gran devoció d'aquesta mare de Déu i l'alt nombre de persones que cada any visitaven (i encara ho fan) el santuari de la *moreneta*.



Càntir Mare de Déu dels Desemperats
Manises (València)
Segona meitat S. XX
Alt: 28 cm
MCA_1925



Càntir Mare de Déu dels Desemperats
Manises (València)
S. XX
Alt: 14,5 cm
OCV_152



Càntir "Nuestra Señora de la Cueva Santa"
Manises (València)
Primera meitat S. XX
Alt: 18 cm
MCA_1997



Càntir "grupa valenciana"
Manises (València)
Primera meitat S. XX
Alt: 28 cm
MCA_3258



Càntir "grupa valenciana"
Manises (València)
Primer terç S. XX
Alt: 28 cm
MCA_3228



Càntir nit d'albades
Manises (València)
Primera meitat S. XX
Alt: 21 cm
MCA_0027

11. Festes i tradicions populars: de la "grupa valenciana" a les carrosses de flors

Les festes i tradicions valencianes tenen tota una sèrie de símbols i elements que han estat també reflectits en els càntirs de fantasia. Alguns d'aquests són la "grupa valenciana", en què la parella desfila muntada damunt un cavall o animal de tir profusament engalanat, en algunes de les festes que se celebren al llarg de l'any en pobles i ciutats. Un altre element festiu tradicional que apareix als càntirs són les nits d'albades, en què es canten còples a persones com a lloança o bé satíriques sobre temes i personatges públics d'actualitat, sempre a altes hores de la nit. També es van reproduir molts

càntirs en forma de cigne i noies al seu damunt, com a representació de les vistoses carrosses que desfilen el darrer diumenge de juliol a València, amb motiu de la batalla de flors que s'hi fa. En definitiva, tots els elements tradicionals fortament identitaris i ben arrelats que no poden faltar en els càntirs de fantasia.

11.1. La grupa valenciana

És coneix amb aquest nom el conjunt format per la parella, home i dona, muntada en cavall



Grupa valenciana pintada per Joaquín Sorolla. 1916.



Grupa valenciana pintada per Joaquín Sorolla. 1906.

o altre animal de tir i desfilant en públic durant les festes. L'home sempre va al davant i la dona al darrere, de costat, tots dos amb el vestit



Càntir nit d'albades
Manises (València)
Primera meitat S. XX
Alt: 30 cm
MCA_2153



Càntir nit d'albades
Manises (València)
Segona meitat S. XX
Alt: 28 cm
MCA_3234



Càntir nit d'albades
Manises (València)
Primer terç S. XX
Alt: 30 cm
MCA_3257



Càntir carrossa cigne
Manises (València)
Primera meitat S. XX
Alt: 23 cm
MCA_2877



Càntir carrossa cigne
Manises (València)
Primera meitat S. XX
Alt: 27 cm
MCA_1004

tradicional valencià. Potser el més impactant és la profusa decoració de l'animal, que és engalanat amb robes i flors com si es tractés d'un membre més de la família. En certa manera, és un homenatge dels amos envers els seus animals de tir i, per descomptat, una manera de lluir-se davant el nombrós públic que presència la desfilada. La grupa ha estat pintada per alguns dels millors artistes valencians, com Sorolla o Agrasot.

11.2. Nit d'albades

Normalment es pronuncia com "nit d'albaes" i consisteix en un recitat a altes hores de la nit en vigílies de festa, d'aquí el seu nom, amb acompanyament musical de dolçaina i tabalet, en que s'improvisen versos sobre temes concrets. En alguns casos es tracta de forma satírica i crítica temes d'actualitat, personatges coneguts i similars, en que un "cantaor" pot respondre de forma enginyosa al seu contrincant. Les nits d'albades també es donen quan un noi vol cantar a la seva estimada, cantant-li lloances. Sovint les lletres són pujades de to, fet pel qual només es poden produir en un context nocturn com aquest. En el cas dels càntirs de fantasia, es vindria a representar la part més romàntica de la nit d'albades.

11.3. Carrosses de les festes de juliol i la batalla de flors

L'any 1871 es va inaugurar la fira de juliol a València, amb una vistosa cavalcada, pavellons, exposicions i venda de productes. Any rere any els festejos s'incrementaven i el 1891 va quedar establerta la Batalla de Flors, que té lloc l'últim diumenge i on es lliura una lluita incruenta entre les noies de carrosses florals i el públic. Centenars de milers de flors solquen el cel i



Carrossa de flors de paper en forma de cigne i dona a la part posterior.

acaben cobrint el terra, fent un bonica estora de flors.

Algunes d'aquestes carrosses tenen forma d'animals, essent el cigne un dels més habituals. Estan engalanades amb flors i altres vistoses decoracions, per això la major part dels càntirs que representen aquestes carrosses tenen forma de cigne, si bé es coneix algun exemplar en forma d'ànec o paó reial.



Càntir carrossa cigne
Manises (València)
Primera meitat S. XX
Alt: 22,5 cm
MCA_3248



Càntir carrossa cigne
Manises (València)
Primera meitat S. XX
Alt: 25,5 cm
MCA_3321



Càntir trombó
Biar (Alacant)
S. XX
Alt: 43 cm
MCA_1003



Càntir músic de corneta
Biar (Alacant)
1940-1980
Alt: 46 cm
MCA_2020



Càntir "trío llapissera"
Biar (Alacant)
Any 2010
Alt: 27,5 cm
CFA_009

12. Música, jocs i espectacles: de les bandes de música a les curses de braus

Un dels elements referencials de la cultura valenciana és la passió per la música, que s'ha concretat en la presència de formacions musicals (sobretot bandes amb instruments de vent) en quasi la totalitat de les poblacions valencianes. Un altre element, aquest amb molta difusió durant el segle XX, foren les curses de braus, com també ho foren els esports i el circ com espectacles principals d'una societat abans de l'arribada massiva del cinema i la televisió. Aquestes activitats de cultura i esbarjo queden perfectament reflectides en alguns exemplars de càntirs de fantasia.

12.1. Música

La trobem ben representada amb diversos càntirs que representen músics de banda i cornetes militars, així com guitarres i músics en les nits d'albades, els quals es tracten en

altres apartats. El cas dels càntirs de Biar és destacable per la gràcia amb que ha estat realitzat el músic del trombó, grassonot i amb bigoti, on el broc petit és la boca de l'instrument i el broc gros és a la sortida del so.

D'aquest model se n'han fet recentment diverses variants, com el saxofonista o el músic del bombo.

12.2. Curses de braus

Un dels espectacles més populars del segle XX a València han estat les curses de braus, que en els càntirs de fantasia s'han concretat amb imatges del torero, el picador i exemplars amb un popular trio de còmics valencians anomenats "Llapisera, Charlot y sus Botones" que actuaven a les places de braus de tot Espanya a partir dels anys 20 amb un gran èxit de públic, fet que els donà una gran popularitat.



Típica banda valenciana de música.



El trio còmic "Llapisera, Charlot y sus Botones".



Càntir "trío llapissera"
Manises (València)
Primer terç S. XX
Alt: 27 cm
OCV_113



Càntir cursa braus
Manises (València)
1940-1980
Alt: 27 cm
MCA_3242



Càntir cursa braus
Manises (València)
S. XX
Alt: 29,5 cm
MCA_2724



Càntir cursa braus
Manises (València)
S. XX
Alt: 27 cm
MCA_3224



Càntir Xarlot
Manises (València)
Primera meitat S. XX
Alt: 28 cm
MCA_1637



Càntir pallaso trist ?
Ribesalbes (Castelló)
Any 1926
Alt: 22 cm
MCA_2257

12.3. Personatges del circ i del cinema

Els tenim ben representats amb personatges diversos com l'encantador de serps. Un càntir de Biar que representa un home gras d'origen oriental agafant una serp amb les seves mans. Un altre personatge és l'arlequí, que està ajagut damunt un suport amb quatre peus, model també de Biar. Finalment tenim un petit càntir amb el cap d'un personatge identificat com un pallaso trist que està plorant, obra del taller Figàs de Ribesalbes. Un altre personatge que es va popularitzar durant el primer terç del segle XX fou el *Charlot*, l'immortal personatge creat per Charles Chaplin que va esdevenir universal amb molt pocs anys i que no pot faltar en aquesta galeria de personatges representats en els càntirs de fantasia valencians, en aquest cas en un model fet a Manises.

12.4. Jocs

L'únic joc que hem trobat en els càntirs de fantasia ha estat el futbol, esport que es fa començar a generalitzar el primer terç del segle XX al nostre país i que el trobem representat amb una pilota que fa les funcions de dipòsit del càntir, amb els brocs i la nansa a la part superior amb un jugador al lateral del cos de la pilota. En coneixem dos exemplars quasi idèntics, però no iguals.



Càntir arlequí
Biar (Alacant)
S. XX
Alt: 31 cm
MCA_3267



Càntir encantador serps
Biar (Alacant)
Segona meitat S. XX
Alt: 44 cm
MCA_2155



Càntir pilota
Manises (València)
Primera meitat S. XX
Alt: 28 cm
MCA_2178



Càntir tres porquets
Manises (València)
Primer terç S. XX
Alt: 28,5 cm
MCA_3329



Càntir rateta que escombrava
Manises (València)
1940-1980
Alt: 25 cm
MCA_2255



Càntir rateta Minnie mouse
Manises (València)
Primer terç S. XX
Alt: 25 cm
MCA_3210

13. Personatges de ficció: Del Quixot a la sireneta

Una de les expressions més evidents de la desbordant imaginació dels artesans valencians queda palesa quan fan càntirs de fantasia mostrant personatges de ficció (seria com la fantasia elevada al quadrat). Entre els personatges mostrats hi ha clàssics de la literatura, com el Quixot i Sanxo o diversos personatges de contes infantils molt populars, com els tres porquets, la Rateta Presumida, el gat Fèlix o la Minnie Mouse, fet que evidencia que els productors estaven molt al cas dels personatges del moment, fet que també passa als motius de les falles. Aquest fet pot ser demostratiu de que el públic demandava objectes d'actualitat internacional i no solament elements característics i típics de la terra valenciana, encara que sigui en només una part petita de la producció de càntirs de fantasia.

la rateta Minnie i el gat Fèlix, en una sèrie de diversos càntirs molt similars i molt probablement datats dels anys 30 del segle XX. Podem pensar que el públic infantil seria el principal destinatari d'aquests cantirets evocadors d'aquests entranyables personatges de contes.

13.2. Personatges mitològics

En aquest apartat hi trobem dos càntirs de Biar, un representant al déu Bacus grassonet, assegut i agafant una bóta de vi, amb raïm al seu entorn. L'altre model és una figura de sirena amb el pit descobert, una llarga i ondulada cabellera, que el cos es transforma en peix de cintura en avall. Amb la mà dreta subjecta un cargol de mar i amb l'esquerra un peix

13.1. Personatges de contes infantils

Constitueixen una petita però interessant categoria dels càntirs de fantasia. Hi trobem representades dues versions del conte Els Tres Porquets, el conte de la Rateta Presumida que Escombrava l'Escaleta, amb l'escombra a la mà i davant d'una casa diferenciada de la barraca, on el fum de la xemeneia és l'ansa del càntir. Finalment trobem personatges més recents, com



Càntir sirena
Biar (Alacant)
Segona meitat S. XX
Alt: 37,5 cm
MCA_3292



Càntir Déu Bacus
Biar (Alacant)
Segona meitat S. XX
Alt: 24,5 cm
MCA_3216

13.3. Personatges literaris

El Quixot i Sanxo, muntats damunt les seves cavalleries, un cavall i un burro, constitueixen l'únic exemple de personatges literaris. Com a cànir per a “*souvenir*” de turistes no podria haver-se escollit millor tema, atesa la fama mundial d'aquests dos personatges de Miguel de Cervantes.



Gravat del Quixot il·lustrat per Gustave Doré (1863).



Càntir Quixot i Sancho
Manises (València)
1940 - 1980
MCA_2233

Botijos valencianos de fantasía

El reflejo de una cultura mediterránea

Los botijos valencianos de fantasía, todo un mundo por descubrir.

Seguro que el visitante del Museo del Càntir podrá observar en su visita multitud de botijos diferentes. Muchos le parecerán bastante repetitivos, dada la gran similitud de formas y acabados para la persona no iniciada en la alfarería, pero seguro que le sorprenderá ver unos botijos que son totalmente diferentes al resto, tanto por su variedad de formas como por la rica coloración de sus acabados: son los botijos valencianos de fantasía. Esta gran diversidad de formas y coloración provocó un cierto rechazo a muchos coleccionistas y expertos en alfarería tradicional, habituados a la austeridad de las piezas rústicas o poco barnizadas, al considerar que se alejaban de la obra más auténticamente popular y ligada a la tradición más genuina. En parte tenían razón, ya que se trata de una producción del siglo XX, cuyo uso no era precisamente el funcional, sino el decorativo, aunque aportan muchos más valores, como veremos más adelante. Incluso, algunos coleccionistas decían peyorativamente que veían reflejados los “*ninots*” de las fallas valencianas en estos humildes objetos surgidos mayoritariamente de los obradores de Manises, uno de los centros cerámicos con más prestigio del continente europeo. Estos y otros “expertos” valoraban estos botijos sólo como objetos de “*souvenir*”, de gusto “*kitsch*” e impropios de una colección de arte popular auténtico, visión con la que estamos en total desacuerdo.

Durante años pocos coleccionistas y museos adquirían los botijos de fantasía, pero ya a finales del siglo XX y primeros años del XXI se ha despertado una gran afición para ir coleccionando este rico repertorio de “*botiges*”, buscando los modelos que les faltaban y pagando cifras considerables para los ejemplares antiguos, raros y de mayor calidad. En el museo de Argentona hemos ido completando progresivamente la colección de estas obras, que podemos considerar como una categoría propia dentro del extenso mundo de los botijos, que debemos encuadrar dentro de la tipología de botijos decorativos.

Los botijos de fantasía tienen unos valores simbólicos y representativos muy altos, además de ser algunos auténticas obras de arte debido a su bella factura escultórica y acabados. A nosotros, como museo, lo que más nos interesa de este conjunto de piezas es el hecho de que un botijos sea capaz de reproducir tantas y tan variadas formas representativas de una cultura, la valenciana, como pocas veces hemos visto en el campo de la cerámica. Aparte de los famosos botijos de limones, naranjas, barracas y otros elementos estereotipados de la cultura valenciana, encontramos auténticas joyas, como un quiosco modernista de florista (como los que había antiguamente en la Plaza del Ayuntamiento de Valencia, hoy desaparecidos), un tranvía de época, figuras mitológicas (especialmente en los talleres de la localidad alicantina de Biar) y otras figuras de gran belleza y calidad.

Cabe destacar especialmente de esta genuina producción de botijos valencianos la información que nos da la gente y la cultura del levante peninsular de la primera mitad del siglo XX: arquitectura popular, productos de la tierra, religiosidad, fiestas y tradiciones, entre otros elementos, hasta el punto de constituir un compendio de etnología. Es así como, tras una investigación cuidadosa, hemos descubierto aspectos de la cultura valenciana que ignorábamos, como los botijos en forma de cisne con una pareja detrás, que en realidad nos muestra las carrozas de las Fiestas de Julio que desfilan por las calles y originan la tradicional batalla de

flores, o bien que había barracas de doble cuerpo o que el personaje con guitarra y cantando, en realidad representa las tradicionales *“nits d'albades”* valencianas. En definitiva, todo un mundo que sólo hemos descubierto a través de estas humildes tiendas de variadas y curiosas formas.

Es esta lectura antropológica la que hemos querido destacar en esta exposición y por eso la hemos titulado *“Botijos Valencianos de Fantasía: el reflejo de una cultura mediterránea”*, dado que estas cerámicas reflejan como pocas todo un mundo real, sin mucha “fantasía” (en el sentido de no reflejar la realidad), ya que los elementos que aparecen son auténticamente reales. El nombre de *“botijos de fantasía”* les viene, sobre todo, por la gran variedad de formas y riqueza de los acabados, ya que sus variadas formas existieron de verdad, como la fachada de la Lonja de Valencia o el trío cómico taurino “Llapissera, Charlot y sus botones”, entre muchos otros elementos.

Esperamos que disfruten de estas piezas y hagan un esfuerzo para ir más allá de la simple anécdota de la forma y los vistosos acabados, procurando aproximarse a esta tierra valenciana, que desde Cataluña tenemos tan cerca y que demasiado a menudo nos ha costado entender, a pesar de tener unos orígenes culturales y una lengua común. Hay que superar prejuicios y absurdos malentendidos. Desde el Museo del Càntir de Argenton hacemos una apuesta firme y sincera para que a través de la cerámica acerquemos los pueblos y las culturas.

Oriol Calvo Vergés
Director del Museo del Càntir

Argenton, septiembre de 2013

PARTE I

1. Los botijos figurativos valencianos: temática, forma y función

Los botijos o “*botiges*” de fantasía, tal como se conocen en buena parte del País Valenciano, son una de las variantes del botijo más originales que se puedan encontrar. Suponen una subclase dentro de la tipología de los botijos figurativos que encontramos ampliamente en muchos lugares del Estado español, pero solamente en tierras valencianas adquieren una personalidad propia y en suficiente abundancia para constituir un grupo de botijos con entidad propia, además de convertirse en una de las expresiones más genuinas del pueblo valenciano.

Los botijos valencianos de fantasía se produjeron a lo largo del siglo XX en gran cantidad y variedad de modelos en Manises, centro neurálgico de esta y muchas otras cerámicas valencianas, pero también se encuentran en otros centros de producción cerámica, como Biar y Agost (Alicante) o Ribesalbes, Alcora y Onda (Castellón).

Los botijos de fantasía se distinguen por ser funcionales, si bien raramente han sido utilizados como vasija de agua. Su característica distintiva más importante es su forma, ya que representan diferentes motivos, escenas y personajes típicos de las tierras del levante peninsular, quedando la vertiente funcional en un último plano. Los motivos más frecuentados son las frutas y verduras de la huerta, elementos festivos como la “*grupa valenciana*”, las “*nits d'albades*”, las carrozas de flores de las fiestas de julio, motivos religiosos como la Virgen de los Desamparados o los elementos arquitectónicos más emblemáticos de la ciudad de Valencia, como la torre Miquelet o las típicas barracas, por citar solo algunos de los más importantes. Sus formas son simples pero directas, de manera que transmiten el mensaje del motivo que quieren representar de una forma clara y contundente, a menudo un tanto naíf.

Su uso fue casi siempre decorativo y como objeto de recuerdo o de regalo. En este sentido, hay que tener en cuenta que eran las familias más humildes las que adquirirían esta producción como elemento decorativo de su hogar, atendiendo sobre todo a su precio asequible, especialmente si se compara con otras realizaciones de la cerámica valenciana, de mucho más alto costo. No obstante, algunas piezas tienen signos que avalan un cierto uso funcional como vasijas para beber agua.

Otro elemento definitorio de los botijos de fantasía es su decoración con vivos colores sobre el fondo blanco y totalmente vidriado. Incluso, cuando no se disponía del color adecuado con esmalte cerámico, se pintaba posteriormente con pintura “*en frío*”, es decir, sin cocción cerámica, para parecerse al máximo a lo que se quería representar. Un ejemplo claro de esto son las naranjas, que se pintaban en color naranja en frío al no disponer de un esmalte cerámico de este tono.

Esta singular producción cerámica tiene sus inicios a principios del siglo XX, coincidiendo con la incorporación generalizada de la pasta blanca caliza y el uso de moldes, técnicas bien definidas de este tipo de producción, además de la decoración policromada. Los botijos de fantasía se siguieron produciendo a lo largo del siglo hasta los años 80, en que decae la demanda y desaparece definitivamente. Posiblemente las realizaciones más exitosas fueron las realizadas entre los años 1910 y 1930, tanto por la calidad de los modelos como por la realización de las copias y el detallismo y calidad en la pintura de los motivos. Algunas piezas de principios del

siglo XX, como las figuras femeninas, tienen una clara influencia del Modernismo, reproduciendo modelos similares a los del simbolismo europeo imperante en ese período, mientras que el resto tiene un carácter marcadamente popular, más cercano a los muñecos de las fallas, si bien a menudo se buscan modelos en las obras de pintores valencianos como Sorolla o Agrasot.

A lo largo de las décadas de los 70 y 80 su ejecución es más rápida y descuidada, lo que se suma a un menor detallismo de las figuras debido al desgaste progresivo de los moldes, dando un resultado claramente inferior al de producciones anteriores. A finales de los 80 los gustos de la sociedad han cambiado y estos botijos, con motivos costumbristas más propios de una sociedad rural de principios del siglo XX, ya no tienen la demanda que habían tenido, por lo que acaban desapareciendo, dando lugar primero a un olvido importante y, a partir de los inicios del siglo XXI, a un coleccionismo que cada vez es más intenso.

2. Las “botiges” de fantasía como reflejo de una sociedad mediterránea: una visión antropológica.

Uno de los aspectos más destacables de los botijos de fantasía es como reflejan perfectamente elementos fundamentales de la sociedad valenciana del primer tercio del siglo XX, especialmente elementos de gran tradición y tipismo, convirtiéndose estos botijos en elementos informativos y una excelente fuente de conocimiento si no dispusiéramos de otra información sobre su cultura. En muy pocos casos en los anales de la historia de la cerámica podemos encontrar un conjunto de obras que nos faciliten tanta información sobre aspectos de la sociedad que las ha producido como en este.

Así, a través de estas vasijas podemos obtener información precisa de los productos de la tierra, los hombres, mujeres, los trabajos del campo, los elementos arquitectónicos tradicionales y más emblemáticos, sus fiestas y tradiciones, creencias religiosas y muchos otros aspectos que nos permiten hacer un panorama bastante completo de esta sociedad. Esta visión antropológica nos permite ir mucho más allá de la contemplación de estos botijos como simples elementos costumbristas, más o menos “*folclóricos*” y, hasta cierto punto, un poco “*kitsch*”, consideración que han obtenido de algunos sectores de estudiosos y coleccionistas de la cerámica, los cuales han percibido a menudo estos botijos como una producción que no encajaba ni con el arte popular más auténtico ni con la loza o mayólica de mayor nivel. Creemos que con la ventaja que nos da una cierta perspectiva temporal hay que reivindicar su justa aportación en el campo de la cerámica como el que ha sido: una producción propia del siglo XX de una realización técnica más que aceptable y sobre todo, una obra de una gran personalidad en su repertorio iconográfico, que refleja de forma excelente la cultura tradicional valenciana de la primera mitad del siglo XX, en tanto que sociedad típicamente mediterránea.

3. Los centros de producción

Los botijos de fantasía y, en general, los botijos decorativos se han hecho en muchos municipios productores de cerámica valenciana, si bien el más importante por cantidad y variedad de piezas producidas ha sido, con diferencia, Manises, ciudad vecina de Valencia, de una larga y extensa producción cerámica. A Manises le sigue Biar (Alicante), municipio de menos tradición e importancia que la anterior y que hizo una producción de botijos de fantasía muy interesante y hasta cierto punto diferenciada de la de Manises, como veremos más adelante. Finalmente, a

mucha distancia de estos dos centros, encontramos pequeñas producciones de botijos figurativos en Agost y Petrer (Alicante), Xiva (Valencia), Onda, Ribesalbes y Alcora (Castellón), donde la principal producción de estos botijos se centra en los animales y, muy especialmente, en el gallo.

En el siglo XIX encontramos producción de loza (Coll, 2007, pag. 215, citando Valls) en Manises, Biar, Alcora, Ribesalbes y Onda, además de Valencia y Castellón ciudad. En estos centros la principal preocupación era hacer productos vistosos y de bajo precio, por lo que se generalizó el uso del molde, se adoptó la policromía como soporte creativo y se hizo una división del trabajo en los talleres que facilitaba la fabricación de forma más racionalizada, con una cierta división del trabajo, diferenciando cada fase de realización del producto (preparación del barro, modelado y cocción), reservando casi siempre a las mujeres la decoración pictórica de las piezas.

3.1. Manises

Como ya hemos adelantado, la ciudad de Manises, situada a diez kilómetros del centro de Valencia, ha sido una de las ciudades capitales en la cerámica hispánica e incluso, europea, alcanzando el máximo esplendor entre los siglos XIV y XVI, cuando sus piezas de reflejo dorado llegan a todo el continente. Con la expulsión de los moriscos, los auténticos artesanos de la cerámica valenciana de aquel período, la cerámica manisera decae. En el siglo XVIII recibe una fuerte influencia de Alcora, que había evolucionado hacia la policromía y muchos alfareros de este centro emigran a Manises desde la famosa fábrica de cerámica del Conde de Aranda. Es a partir de este período cuando en Manises inicia la fabricación de loza, trabajada sobre todo a partir de moldes, lo que permite una gran variedad de formas, entre otras, y a partir de principios del siglo XX, los botijos de fantasía.

A diferencia de Biar y otros centros valencianos, la pasta cerámica de Manises es muy blanca, lo que permite aplicar una amplia gama de colores cerámicos con una gran fidelidad y brillo, además de una mayor similitud con la porcelana, lo que incrementa notablemente su valor comercial.

Fue tanto el éxito de los botijos de fantasía de Manises durante la primera mitad del siglo XX que un buen número de fábricas, también las importantes, los incluyeron en su catálogo. Pero fueron sobre todo algunos de los obradores y fábricas más modestas las que más se especializaron en la manufactura de estas singulares piezas.

Los principales productores de Manises han sido:

- *Familia Mora – Ribes*: Saga de artesanos de la cerámica fundada por José Ribes Díez a principios del siglo XX, al abrir un modesto obrador en Manises, tradición seguida por su yerno José M. Mora Inglés (con actividad durante los años 1930-50), del que sabemos que ya hacía botijos de fantasía (J. Pérez Camps, 1991, pag. 25). Algunas de sus piezas van marcadas con las iniciales J. M. o bien J. M. Y. le sucedió Rafael Mora Ribes (con actividad entre 1950 y 1982), quien dio un nuevo impulso a la fábrica, adaptando nuevas formas y tipos de fabricación, pero sin alejarse demasiado de la producción tradicional. Actualmente todavía trabaja Rafael Mora Esteve, bisnieto del fundador, quien se hizo cargo del taller en 1982. En 1985 fundó Cerámica Manual Decorativa, empresa que cerró en 2002, continuando él como ceramista independiente haciendo una cerámica completamente artesanal con técnicas tradicionales. De esta empresa conocemos siete botijos de fantasía hechos hasta los años 80, como los modelos de la “*grupa valenciana*”,

barracas, “*miquelets*”, campesina con traje típico y Virgen de los Desamparados.

- *Joan Bautista Soler Esteve (1876 – 1952)*: Fue uno de los mejores creadores de botijos de fantasía. Tenía una sólida formación académica y trabajó 22 años en el taller de imágenes religiosas “*Jerique*” de Valencia, siendo también profesor de la Escuela de Cerámica de Manises. Sabemos que hacia el 1925 trabajó en exclusiva para Ramon Torres, propietario de una tienda de cerámica popular en la Plaza Redonda de Valencia (J.Pérez Camps, 1991, pag. 27).

- *Fábricas “La Esfinge” y “La Egipcia” (1909 – 1996)*: La Esfinge fue fundada en 1909 (o 1915 según Coll, 2007) por Salvador Pérez Burgos y Antonino Pérez Prieto, produciendo figuras modernistas y piezas de fantasía, entre otro repertorio. La fábrica cerró durante la Guerra Civil. Miquel Palop Gandía y cuatro compañeros más se quedaron con modelos y moldes y se establecieron por su cuenta, fundando “*La Egipcia*” en 1940 y retomando la producción de fantasía. Hacia 1966 el padre se jubiló y la fábrica pasó a sus hijos Miguel y Rafael Palop Royo, que mantuvieron la fábrica en activo hasta su jubilación en 1996. De “*La Egipcia*” tenemos constancia de la fabricación de bastantes botijos de fantasía de gran difusión, como cestos de verduras, cestos de frutas con los plátanos en forma de asa, Quijote, Miguelete, Torre del Oro (Sevilla) y, sobre todo, frutas y verduras (limones, naranjas, melones, sandías, pimientos, etc.).

- “*La Cerámica Valenciana*”, *José Gimeno Martínez (1888 – 1967) y sucesores*: Es considerada una de las más importantes fábricas de cerámica de Manises, con una manufactura de alta calidad. Hizo unos pocos ejemplares de botijos de fantasía, como dos parejas de valencianos con traje tradicional, de una excelente factura pero de poca difusión. A la muerte del fundador, han seguido la actividad hasta la actualidad sus hijos Vicente y María José Gimeno Peris.

- *Teodoro Montoro*: Trabajó los años 1920 y 30 y tenemos noticias de producción de botijos “*nits d’albades*” (noche de amaneceres), cesto con diversas frutas y del perro “*carcelero*”, animal que popularizó el dibujante catalán Xauradó. Algunos de los moldes de estas obras están depositados en el Museo de Cerámica de Manises (J.Pérez Camps, 1991, pag. 27).

- *Luís Royo Torrent*, del cual tenemos pocas noticias sobre su producción de botijos de fantasía, pero sabemos por alguna fuente que produjo. (J.Pérez Camps, 1991)

3.2. Biar

La población de Biar, situada a 55 kilómetros de Alicante, hacia el interior, es el centro productor de cerámica más antiguo de la provincia del que tenemos noticias, produjo, sobre todo, alfarería con barro rojo, arcilla refractaria para obra de fuego y piezas para el agua.

Parece que el origen de la loza en Biar es la cerámica de Alcora (Castellón) y está documentada una primera fábrica de loza fina en 1795, a cargo de Pascual Ochando y su yerno Cristóbal Vilar, empresa que tuvo continuidad hasta 1957. Parece que hasta mediados del s. XIX solamente hubo una fábrica de loza y que a partir de 1884 se multiplicaron las iniciativas para hacer este tipo de cerámica, con las fábricas de los Amorós y Mora (Shutz, 1991, 1996 citados en Coll, 2007, pag. 215). En 1894, R. Valles cita dos fábricas dirigidas por conocidos alfareros y propietarios de Manises, lo que ayudaría a explicar algunas de las similitudes entre los botijos de fantasía de esta

localidad y Biar.

Durante el primer tercio del siglo XX, Biar contaba con cinco fábricas, tres de ellas con producción preferente de loza, regentadas por ceramistas maniseros y, por tanto, las series tradicionales policromas resultan bastante cercanas a la que se realizan en Manises. Entre los talleres que fabricaron botijos de fantasía cabe destacar los de:

- *Fernando Amorós Azorín (1860-1920)*: Fundó la fábrica “*San Vicente*” en 1884 con un ceramista de Manises. Fue la fábrica local más grande con diferencia y tenía un gran número de operarios y moldistas propios, entre los que destacó un escultor italiano conocido como Escobedo, llegado en Biar a finales del s. XIX, el cual hizo la mayoría de los botijos de fantasía de Biar conocidos (I. Shutz, 1991). Se trata de piezas de gran calidad escultórica y realización técnica impecable. Su tamaño suele ser más grande que los de Manises y los temas tratados son sensiblemente diferentes, dado que algunos no representan tanto escenas de vida cotidiana o temas propiamente valencianos, sino otros temas más relacionados con el circo (como el encantador de serpientes o el arlequín), figuras como el dios Baco, la sirena u otros, pero también encontramos temas típicos de la tierra como los músicos de las bandas, el trío cómico taurino de Llapisera y otros como figuras femeninas modernistas, flores, relojes o el escudo local. Hay que mencionar que los botijos de esta fábrica normalmente van con la marca F. A. en la base, lo que permite identificarlos con relativa facilidad.

Tras la muerte de Fernando Amorós, en 1920, continuó la fábrica Enrique Amorós (1898 a 1983), quien se dedicó de forma muy intensa en la fábrica, a diferencia de su padre, que era un empresario con varios negocios al mismo tiempo (I. Schutz, 1991, p. 25). Durante una época, la fábrica se alquiló a Antonio Hernández Soler. La fábrica cerró definitivamente después de la Guerra Civil y la mayor parte de los moldes fueron recogidos por Maestre cuando se derribó el edificio, quien continuó la producción de algunos modelos de la fábrica Amorós, sobre todo los botijos de fantasía.

- *Bautista Sirera Vilar, quién compró la fábrica a Cayetano Mora Carpintero (1845 – 1920)*. Sirera era yerno de Fernando Amorós, pero no se entendía con su suegro. En 1915 se marchó a Francia y después a Barcelona, quedando la fábrica cerrada durante algunos años. En 1930 volvió a Biar y reinició la producción con sus hijos Juan Sirera Amorós y José Sirera Payá, hasta 1957. Tenemos constancia de un botijo figurativo con la forma y símbolos del escudo de Biar hecho en esta fábrica.

- *Fábrica Maestre*. La fábrica fue fundada por Juan Mora Carpintero (1852 - 1934), hermano de Cayetano Mora, originarios de Manises. Es la única fábrica que ha sobrevivido hasta la actualidad, pues todavía está en activo en cuarta generación, lo que nos permite afirmar que es el último productor de botijos de fantasía en loza. De Juan Mora, la fábrica pasó a su hija Remedios Mora y ésta a su vez la traspasó a su hija Remedios Escobar, quien se casó con Francisco Maestre Francés, que tiene piezas suyas firmadas con las iniciales F.M.F. Parece que los botijos de fantasía se habían dejado de producir en favor de cerámica para jardinería y otros objetos, pero la profunda crisis sufrida en los años 70, que hizo cerrar otra fábrica de cerámica que quedaba en Biar, la de Remigio García, dio la idea a José Maestre Escobar, hijo de Francisco Maestre, de reanudar la producción modelos antiguos, lo que ha permitido subsistir, junto con

otras piezas, la fábrica hasta la actualidad. José Maestre firma con su apellido, lo que permite identificar fácilmente sus piezas que, por otra parte, son difícilmente confundibles. Parece que esta fábrica recogió muchos de los moldes de piezas de las fábricas que fueron cerrando, pero son especialmente importantes las procedentes de la fábrica de los Amorós.

Otro taller, si bien poco conocido, fue el de José Pastor, que estaba en activo en los años 20 del siglo XX, del que tenemos documentado un botijo de gallo firmado con las iniciales JP.

La cerámica de Biar está cubierta con un esmalte blanco de estaño, si bien también se utiliza un esmalte menos opaco que deja entrever el color de fondo del barro local, ocre o rojizo, según el resultado de la primera cocción. (Schutz, 30). La decoración policroma introduce a finales del siglo XIX. Antiguamente se trabajaba principalmente en turno y no es hasta finales del XIX cuando se comienza a trabajar en molde, técnica que se va extendiendo hasta hacerse generalizada a lo largo del siglo XX.

Cabe mencionar que algunos autores denominan los botijos figurativos de Biar como “modernistas”, dado que coinciden en el tiempo con el estallido del Modernismo como movimiento artístico predominante. En este sentido, si bien es cierto que algunas figuras son de inspiración modernista, como una cabeza de mujer, la mayoría de los ejemplares no tienen mucha relación estética ni temática con este movimiento, por lo que resulta bastante osado hablar de botijos modernistas en esta producción.

El repertorio temático de los botijos de fantasía de Biar es realmente extenso y original:

- Niños en canastillas, sobre caracoles, en cochecito o en columpio.
- Dos cabezas de mujer de estilo claramente modernista, un modelo de los que lo encontramos también en Úbeda (Jaén), si bien esmaltado sólo en verde.
- Botijos planos de sección redonda, con temas como el reloj, cabezas de mujeres y figuras femeninas con elementos orientalistas.
- Botijos esféricos de temas diversos: bola del mundo, decoración vegetal, etc.
- Figuras del circo y espectáculos, como un domador de serpientes, músicos y el trío cómico taurino de “Llapisera, Charlot y sus Botones”.
- Figuras de la mitología clásica, como Baco.
- Varios: gallos, flores, escudos, etc

Creemos que el principal motivo de la especial y variada temática iconográfica de los botijos de Biar, así como la alta calidad de su modelado se debe al origen italiano de Escobedo, el escultor que les hizo a finales del s. XIX y principios del XX, dada a su poca vinculación con elementos del entorno geográfico y también por el hecho de que aparezcan figuras de la mitología clásica. Hay que tener en cuenta también que a principios del siglo XX el nivel de formación de los trabajadores de las fábricas de cerámica de nuestro país era realmente bajo y ni por calidad artística ni por los temas es probable que ningún escultor cerámico de aquí haya hecho esta obra. Lástima que no disponemos de ninguna información importante sobre quién era este brillante artista.

3.3. Otros centros: Agost, Petrer, Onda, Ribesalbes, l'Alcora...

Aparte de Manises y Biar, que copan más del 90% de la producción de botijos figurativos, encontramos pequeñas muestras de esta interesante producción valenciana a los centros de Agost, Petrer, Onda, Ribesalbes, Xiva, Alcora y, posiblemente haya algún otro centro que también los produjera, pero que desconocemos que hiciera, como las fábricas existentes en Alfara de Algimia (Fábrica El Pelicanet) o Almacera (Fábrica Nalda).

Veamos los otros centros de producción:

- **Alcora:** A finales del siglo XIX sólo quedaba en funcionamiento la antigua fábrica del Conde de Aranda, en manos de Cristóbal Aicart. A lo largo del siglo XX surgen las fábricas de Ramos y Cía., Letanci Moliner, José Cotanda, Joaquín Rull y finalmente La Muy Noble y Artística Cerámica de Alcora S.A (Coll, 2007, pag. 248). Son conocidos sus botijos de bautizo, en forma de concha.

- **Ribesalbes:** Este centro siguió trabajando en clave decimonónica en los ocho talleres que se mantenían en activo durante el primer tercio del siglo XX. De su producción tenemos constancia de botijos en forma de gallo, uno de ellos firmado por Figás 20, así como una cabeza de hombre de estilo asiático con lágrimas, firmado por Figás 26, parecería que el número indicaría el modelo dentro de la producción de la fábrica. Este taller correspondía a José Figás Olucha y Compañía, uno de los talleres de mayor importancia de la localidad, que siguió trabajando hasta época muy reciente, hasta cerrar hacia el 2004. (Coll, 2007, pag. 249, citando a J Pérez Camps, 1992, pag. 171).

- **Onda:** Produjo sobretodo baldosas, excepto el pequeño taller de Salvador José Benedito (ceramista procedente de Ribesalbes) y La Campana, fábrica de la que tenemos documentado un botijo de gallo policromado sin vidriar, con marca en la base "*Fabrica de Peris, Onda*" y el símbolo de la campana. Hay que hacer constar que los gallos de Ribesalbes y Onda son de excelente factura y forma casi idéntica.

- **Agost:** Es el centro productor de botijos por excelencia, allí llamados "*botijons*", no sólo del País Valenciano sino de todo el estado español. Se hacían a miles, en más de 30 modelos diferentes y se exportaban por todo el Estado y al norte de África. En los años setenta contaba con veinte obradores en activo y es todavía hoy, con 10 talleres, el principal productor de botijos de España.

La alfarería de Agost se caracteriza por su blancura y alta porosidad, lo que le permite exudar y mantener el agua fresca. Se trata de alfarería generalmente hecha a torno, pero en ningún caso a molde, lo que diferencia completamente Agost del resto de centros valencianos que hemos visto, dedicados sobre todo a la loza. Al no tener tradición de trabajo en molde, su producción figurativa es realmente escasa, dado que hacer piezas figurativas a mano es una tarea compleja y lenta. No obstante, parece que Agost no pudo resistirse a la tradición valenciana de hacer botijos figurativos, elaborando botijos en forma de hombre, de gramófono, de silla y, sobre todo, en forma de animal, siendo los más comunes los gallos y los patos, si bien también se hizo algún cerdito. A menudo estas piezas son decoradas con el típico "*bordado*" local, decoración hecha con barbotina y, sólo en contadas ocasiones, los encontramos barnizados en verde y también pintados en colores vivos, en frío.

- **Petrer:** Núcleo situado al lado de Elda y a unos 20 Km. de Agost. Tiene una producción casi idéntica a la alfarería de esta última localidad, por lo que toda su obra se adjudica sistemáticamente a Agost, debido a ser el centro dominante de la zona. Sólo hemos podido identificar claramente un ejemplar de botijo figurativo, debido a que sólo se ha hecho en Petrer. Se trata de un pequeño botijo con forma de toro, en tierra blanca y pintado con aerógrafo en frío. Sabemos, no obstante, que Petrer también había producido gallos y patos de forma y técnica idéntica a la de Agost. Sólo en caso de ir marcados con el lugar de origen podríamos saber con certeza si son de Petrer o de Agost.

4. El proceso de producción y la comercialización

El inicio de la producción de los botijos de fantasía, así como de toda la *“mayólica o loza”* en Manises y otros centros valencianos a principios del siglo XX coincide con dos innovaciones tecnológicas importantes introducidas a finales del siglo anterior: la utilización generalizada de la pasta blanca -caliza- y el uso de moldes, dos características técnicas que definen esta producción, junto a la decoración policroma bajo cubierta y, en muchos casos, la aplicación posterior a la segunda cocción de colores en frío (o en *“gelat”* (helado) como dicen en Manises), de naturaleza no cerámica (naranja, rojo y verde, principalmente) imposibles de conseguir entonces con la tecnología y recursos disponibles (J.Pérez Camps, 1991, pag. 24).

Al ser una producción popular y de bajo coste, su acabado es, en general, poco cuidadoso y presenta muchas irregularidades en el ensamblaje de las distintas partes y en la decoración, defectos que son lógicos en una producción de bajo coste y hecha con prisas. Este descenso de la calidad es más notoria en la producción de los años finales, entre los 60 y los 80 del siglo XX, mientras que la producción del primer tercio del siglo XX resulta ser mejor acabada.

Hay que hacer notar que, a pesar del carácter claramente popular de esta producción de botijos de fantasía, muchos de los originales estaban perfectamente moldeados, cosa nada extraña si se tiene en cuenta que algunos de los creadores de estas tiendas tenían una sólida formación académica, como es el caso de Juan Bautista Soler Esteve (1876-1952), que estudió modelado y talla en la Academia de San Carlos de Valencia y trabajó 22 años en el taller de imaginería religiosa *“Jerique”* de Valencia y fue profesor de la Escuela de Cerámica de Manises (J.Pérez Camps, 1991, pag. 24).

El proceso de fabricación constaba de los siguientes pasos:

- **Elaboración del original:** El diseño original en arcilla iba a cargo de un escultor externo o de algún modelista de la propia empresa. Parece que en algunos casos se copiaron modelos con el sistema de sacar una copia directamente de una pieza acabada comprada en el mercado. En este caso, el nuevo modelo era más pequeño, debido a la reducción de tamaño que sufre la cerámica en el proceso de secado y cocción (aproximadamente un 10%).

- **Elaboración de la matriz y moldes:** a partir del original en arcilla se hace un molde, del que saldrá un nuevo original en escayola o matriz, de la que se hacen varios moldes de yeso, normalmente de 6 a 10 de cada modelo, lo que permitía hacer pequeñas series de este número equivalente al número de juegos de moldes disponibles. Cada molde constaba de 5 o 6 partes diferentes, dependiendo de la complejidad del modelo. Cuando los moldes se desgastaban se

hacían unos nuevos a partir del original de escayola. El original de barro se destruía, ya que, al ser macizo, no se podía cocer.

- **Modelado:** Para hacer la pieza hay que unir todas las partes del molde y atarlas bien fuerte. A través de unos orificios (que solían coincidir con los naturales de la pieza, como los dos inyectores) se vierte la pasta cerámica en estado líquido, pero pastoso en el interior. Dado que el yeso del molde absorbe el agua, una capa de pasta cerámica cada vez más gruesa se va formando en las paredes del molde. Cuando ya tiene unos 5 mm de espesor se considera suficiente y se vacía el líquido sobrante. Hay que dejar secar ligeramente la pasta cerámica y ya se podrán retirar los moldes de yeso, quedando la forma principal de la pieza lista. Las partes más pequeñas de la figura se hacen en moldes aparte y por presión en vez de colada y algunas partes, como algunas orejas, cabezas y similares había modelarlas completamente a mano. (Palop y Mora, entrevista).

Parece que antiguamente se había hecho también la totalidad de la pieza por presión (apretón), utilizando en este caso la pasta cerámica más densa que en la colada, si bien la materia es la misma.

- **Primera cocción:** Se hacía a 1.000 °C y daba lugar al bizcocho o chamuscado. Es decir, una primera pieza perfectamente cocida, en acabado en rústico, preparada para ser pintada y vidriada. Los hornos tradicionales eran los morunos, que tenían dos cámaras principales:

- Fogaina o cámara de combustión en la parte inferior, donde se hacía el fuego.
- Cámara de cocción, donde se ponía la obra que se tenía que cocer.

Los hornos morunos de leña fueron progresivamente sustituidos por “*muflas*”, hornos de llama indirecta mucho más perfeccionados para cocer loza y más tarde se generalizaron los hornos de gas, gasoil y eléctricos, facilitando mucho la tarea de la cocción, una de las más pesadas antiguamente.

- **Decoración:**

- Pintado a mano con pincel: Generalmente se pintaba a mano, con pincel, normalmente “*bajo cubierta*”, es decir; directamente encima de la pieza bizcochada, de manera que los colores quedan algo oscurecidos al ser aplicados sobre la tierra cocida. En algunos casos se podía aplicar previamente una capa de esmalte blanco sobre la tierra cocida, hecho a base de estaño o de arsénico, para igualar la pieza y darle una mayor blancura, haciendo que los colores sean más vivos y el acabado general más perfecto, es lo que se llama pintura “*sobre cubierta*”. Los esmaltes disponibles, a partir de óxidos metálicos, daban una gama de colores forzosamente limitada, siendo los colores más comunes el verde, azul, ocre y morado. En ambos casos habrá finalmente que aplicar el barniz, lo generalmente a partir del plomo, que dará el acabado vidriado a la pieza.

- Pintado con aerógrafo: Durante el primer tercio del siglo XX es muy común encontrar botijos pintados con aerógrafo, lo que difumina la pintura. Con esta técnica se conseguía pintar grandes superficies de la pieza, pero no los detalles de la misma.

- Uso de trepas: En algunos casos encontramos inscripciones como *Recuerdo de Valencia* hechas con trepa. En general se trata de piezas antiguas, hechas todas ellas probablemente durante el primer tercio del siglo XX.

- **Pintado en frío:** A menudo encontramos en los botijos de fantasía la aplicación encima del vidriado de colores no cerámicos, es decir, aplicados “*en frío*”. Estos colores, normalmente el rojo y el naranja de las frutas, al no pasar por el proceso de cocción y ser aplicados encima superficie vidriada, quedan mal adheridos a la pieza y pueden caer con los años, lo que ocurre en muchos de los ejemplares.

Hay que decir que el detallismo y calidad de la decoración pintada de los botijos es muy superior en los ejemplares más antiguos, especialmente los hechos entre 1910 y 1930. En los años de post-guerra hasta el año 1960 se mantiene una buena calidad, que decae en los ejemplares elaborados entre los años 1960 y 1980 debido al encarecimiento de la mano de obra, lo que obliga a hacer las piezas en menos tiempo.

- **Segunda cocción:** Se hacía a unos 900-980 °C, es decir, un poco por debajo de la primera. Las piezas eran puestas dentro de unas cajas cilíndricas de protección contra la llama directa. Con esta cocción la pieza queda totalmente acabada y vidriada, y por tanto, impermeabilizada, de modo que no puede refrescar el agua de su interior, uno de los motivos por los que estos botijos no se acostumbraban a utilizar para contener y beber agua.

- **Comercialización:** Los botijos de fantasía eran vendidos en un entorno geográfico muy reducido. Los fabricados en Manises, la inmensa mayoría se vendían a través de los canales comerciales habituales y también como *souvenir* en las tiendas de cerámica de la Plaza Redonda y paradas del mercado central de Valencia. El público comprador eran personas que querían un producto típico de la tierra, normalmente gente de clase y media o baja que encontraban estas piezas un producto peculiar, con numerosas referencias a elementos genuinamente valencianos. El hecho de que muchos botijos lleven la inscripción *Recuerdo de Valencia* es demostrativo de la finalidad última de esta producción. En algunos casos, cuando los motivos eran propios de otras ciudades, como Sevilla o Zaragoza, eran vendidos en aquellas ciudades como pieza de recuerdo de aquel lugar. También la producción de Biar se vendía en la Plaza Redonda de Valencia, según podemos ver en fotografías de época de estas tiendas especializadas en cerámica valenciana.

PARTE II

5. Los productos de la huerta valenciana o la fertilidad de una tierra privilegiada

Podemos observar una gran cantidad de productos de la huerta valenciana reflejados en los botijos de fantasía. Las frutas son la producción más abundante: encontramos perfectamente representadas limones, mandarinas, melones, sandías y peras, si bien la fruta más representada es la naranja, sin duda el producto estrella de la huerta valenciana. En cuanto a las verduras, encontramos en abundancia pimientos, calabazas, berenjenas y alcachofas. Hay que mencionar también los cestos llenos de frutas y verduras, ejemplares muy abundantes y, finalmente, cestos con flores.

Estos botijos son, un auténtico canto a la fertilidad de la tierra, especialmente rica en este sector occidental del Mediterráneo. Estas vasijas nos presentan los frutos de la tierra, pero también

del trabajo y esfuerzo de sus habitantes para sacar el máximo provecho de las magníficas condiciones climáticas de la zona de levante y, hasta bien entrado el siglo XX, su principal fuente de riqueza, como queda patente en algunos ejemplares, donde se ven agricultores llevando cestas con los frutos recién cosechados. Todavía hoy, al viajar por Valencia quedamos sobrecogidos por la magnífica riqueza de su actividad agrícola y, muy especialmente, por los campos interminables de naranjos y otros cítricos.

5.1. Frutas

Constituyen la mayor parte de la producción de botijos de productos de la huerta y han quedado como uno de los iconos de la cerámica valenciana popular. Estos recipientes suelen representar grandes manojos de frutas, en una demostración de su abundancia en la tierra valenciana. Por supuesto, las frutas más representadas son los cítricos, con los limones y naranjas en primer lugar, pero también tienen presencia las granadas, melones, sandías, peras y frutales con fruta variada. Son botijos llenos de vivos colores, a menudo obtenidos a base de pintura en frío, por lo que es de suponer que serían un bonito adorno en las casas que los hospedaban.

5.2. Verduras

Sin duda, el otro gran grupo de productos de la huerta valenciana son las verduras, lo que demuestran la alta fertilidad de la tierra de levante. Estos productos son en buena parte los que integran el plato típico valenciano por antonomasia: la paella. Sin los tomates, pimientos y otras verduras la paella no sería lo mismo. Además de mostrar botijos con un único producto tenemos, como en el caso de las fruterías, cestos llenos de una gran variedad de verduras.

5.3. Flores

Nos aparecen en menos abundancia que las frutas y las verduras, pero tienen un gran potencial estético y son también evocadoras de las carrozas y la gran batalla de flores que tiene lugar durante la feria de julio en Valencia. Encontramos unos botijos en forma de flor de Biar y, de una tipología totalmente diferente, cestos de flores de Manises.

6. Los humanos: de la niñez a la edad adulta

Los humanos que aparecen en los botijos de fantasía podrían ser la contraposición del apartado anterior. Si allí antes encontramos la fertilidad de la tierra, aquí se nos muestra el esfuerzo del campesino en la cosecha y otras labores del campo. En este sentido, vemos el campesino llevando un capazo de frutas o un barril. Otras veces encontramos figuras de hombres, mujeres y niños fuera de cualquier contexto de actividad social, como cabezas o bustos de personas.

6.1. Niños

Son varios los botijos que nos muestran un pequeño bebé acostado en una canastilla, cogiendo el asa con las manos o bien en posición de columpiarse, de Manises y Biar. También de Biar hay una niña con casco y de Manises una niña en reposo.

6.2. Mujeres

En las figuras femeninas, la influencia del Modernismo es más evidente. Se trata de cabezas femeninas de figura muy estilizada con el pelo abundante y ondulante, en algunos casos, con

cinta en la cabeza para recoger el cabello. En un nivel más tradicional, encontramos figuras de mujeres, a cuerpo entero, con el traje típico, evocando las reinas de las fallas, con el peinado tradicional en la cabeza. Un subgrupo de botijos de figura femenina lo constituyen las escenas de la mujer en el pozo, buscando el agua con el cántaro en la mano, evocando una tarea doméstica normalmente realizada por mujeres, como queda representado en estas vasijas.

6.3. Hombres

Las figuras de hombres solos las encontramos en muchos de los centros productores de cerámica valenciana: un soldado tipo *miliciano* de Manises, el botijo antropomorfo con sombrero con dos asas simulando los brazos de Agost y Petrer, generalmente en rústico (sin barnizar). Destacable es una cabeza que parece el retrato del rey Alfonso XIII, posiblemente realizado al ser proclamado rey de España en 1906, a los 16 años de edad.

6.4. Hombres / mujeres

En Biar se realizó una serie de botijos de sección redonda y muy planos, como una gran moneda, en que en una cara encontramos la efigie de un hombre y en la otra una mujer, sin que parezcan representar ningún personaje concreto.

6.5. El campesino

Nos aparece en tareas del campo, llevando a la espalda capazos con fruta o barriles. En otras escenas encontramos agricultores con el traje típico al lado de una barraca e, incluso, preparando una paella.

7. Los animales: los “otros” habitantes de la tierra valenciana

En las sociedades preindustriales, pero también en el mundo rural del siglo XX e, incluso, en la actualidad, la presencia de los animales es muy importante, dado su papel fundamental como fuente de alimentación, como apoyo en las labores agrícolas y también por su relevancia como animales de compañía, sobre todo en el caso de perros, gatos y pájaros. Es así como en esta muestra de botijos de fantasía, los botijos zoomórficos tienen una representación destacada, como no podría ser de otra manera, dado el papel de estas vasijas como testigos de una sociedad mediterránea tradicional.

7.1. Las aves

El animal más representado es el gallo, que lo encontramos transformado en botijo en muchos centros productores, no sólo del Valencia, sino también del resto de España, como se pudo ver en la anterior exposición temática del Museo del Càntir de Argenton *“Botijos bestiales: Zoomorfismo en el botijo (2009 - 2011)”*, dedicada a estas piezas con forma de animal desde la Edad del Bronce hasta Picasso. Los gallos representan casi la mitad de los botijos zoomórficos, si bien su proporción disminuye en Valencia debido a que hay una amplia variedad de especies animales, como ya se ha dicho. Los gallos los encontramos bien representados en Manises, Agost, Petrer, Biar, Onda y Ribesalbes y posiblemente también se hicieran en otros centros. A diferencia del resto de botijos de fantasía, la mayor parte de los botijos de gallo apoyados sobre un pie, generalmente redondo. Los únicos gallos que están hechos a torno y sin vidriar son los de Agost y Petrer, muy característicos por su alfarería blanca, y a menudo decorada con el bordado

de barbotina.

Otras aves bien representadas son los patos y la focha, mientras que el cisne está acompañado de humanos debido a representar las carrozas florales de las fiestas de Julio (serán estudiados en los apartados de fiestas tradicionales y populares). Hay que hacer mención de los patos y fochas de Agost y Petrer, que están hechos al torno, sin molde y generalmente van acabados en cerámica sin vidriar, si bien se puede encontrar algún ejemplar esmaltado en verde.

Una escena muy diferente es la que representan pájaros, los cuales aparecen en su ambiente natural, en ramas de árbol, en una escena bastante bucólica y realmente bonita. Un ejemplar parece representar la madre que alimenta a su pajarito. En todos los casos son modelos de bella factura, seguramente fechados del primer tercio del siglo XX.

7.2. Los mamíferos

Cabe destacar dos botijos en forma de perro, uno de Manises con la figura del perro tumbado y uno de Biar. Las dos son figuras bastante estáticas, si bien muy bien trabajadas a nivel escultórico y de buena decoración pictórica. Otras figuras son un conejo, un toro pintado con aerógrafo en frío, una pieza que hemos podido acreditar que es de Petrer (Alicante) y un asno con las alforjas cargadas de frutas, obra de Manises.

7.3. Otros animales

El resto de animales representados, además de aves y mamíferos, son un caracol con un niño sobre él, manufacturado en Biar o un pez sobre un pie redondo (similar a los que encontramos en los gallos), posiblemente de Manises.

8. La arquitectura: de la barraca a la torre del Miquelet

Los elementos arquitectónicos tienen una gran relevancia dentro del repertorio de los botijos valencianos de fantasía, aunque muy centrados en dos elementos especialmente emblemáticos dentro del imaginario colectivo valenciano: el Miquelet y la tradicional barraca. Los elementos constructivos suponen lo permanente y poco alterable de una sociedad y son también bases de la identidad colectiva de un pueblo, especialmente cuando nos referimos a la construcción tradicional por antonomasia de la tierra valenciana: la barraca o un elemento de alto contenido simbólico y religioso, como la torre del Miquelet de la catedral de la ciudad de Valencia. Estos elementos, como no podría ser de otra manera, los encontramos exhaustivamente reproducidos en esta singular producción de botijos.

8.1. Barracas

Estas construcciones tradicionales de la huerta valenciana, que se han convertido uno de los símbolos de esta tierra, casi nunca aparecen solas, sino en un contexto de actividad humana. Así, las vemos con presencia del agricultor, de la pareja, preparando una paella, sacando las frutas de los árboles o con presencia de animales. Morfológicamente, encontramos barracas simples o de doble cuerpo, siempre bien inclinada ya menudo con un pequeño porche delante con la correspondiente parra para hacer sombra en verano. Cabe mencionar una pequeña producción de barracas que no son botijos, sino licoreras, que se hacían para contener en ella licores típicos del país que se vendían en estas barracas como receptáculo, un atractivo más del productor para

seducir al cliente a adquirir su marca.

8.2. La torre del "Miquelet" y la Lonja de Valencia

Estos dos elementos arquitectónicos tan emblemáticos de la ciudad de Valencia son los elementos más recurrentes en los botijos de fantasía, sobre todo los que se hicieron durante la segunda mitad del siglo XX, coincidiendo con el auge turístico de los años 60 y 70, que demandaban objetos de recuerdo con elementos y típicos. Por estos motivos algunos botijos del Miguelete los encontramos acompañados de la reina fallera, barraca, o de una gran paella, de una guitarra o de naranjas, entre otros elementos tópicos de la tierra valenciana. En cambio, en otros botijos encontramos la torre del campanario junto a la fachada de la lonja, edificio gótico con una imponente escalinata en la fachada.

8.3. La Torre del Oro de Sevilla

Una variante de la torre del Miquelet con la fallera la encontramos con su réplica sevillana, donde aparecen la Torre del Oro de Sevilla acompañada de una "bailaora flamenca" encima de la base que representa una pandereta. La composición de ambas variantes es idéntica y el sentido simbólico también es el mismo: ambos explotan al máximo los elementos identificadores y folclóricos de sus respectivos territorios.

9. Objetos cotidianos: del quiosco de la florista al tranvía

Los botijos de fantasía nos presentan a menudo elementos de la cotidianidad y, muy especialmente aquellos que son novedad y que mejor ejemplifican la modernidad en el primer tercio del siglo XX (en contraposición a lo más tradicional). Es así como encontramos locomotoras del ferrocarril, entonces el medio de transporte más en boga, la pelota del fútbol, el gramófono, el tranvía, el coche, el quiosco o los bolsos de señora, pero también elementos cotidianos más clásicos, como el barril, la barca de vela o el botijo de corcho valenciano.

9.1. Barriles

El barril es un elemento recurrente en los botijos, no sólo de los valencianos, sino también de otras zonas del país. La clave es su facilidad para convertirse en el depósito de agua de la vasija, (con añadirle las dos bocas y el asa, ya tenemos un bonito botijo). De los ejemplares valencianos destaca especialmente uno Biar, por ser una pieza de dimensiones considerables con el barril en disposición vertical y por la escena que representa: unos niños pequeños desnudos que se cogían y se dejan caer a través de una sábana blanca huyendo de una serpiente.

9.2. Bolsos de señora

Los botijos en forma de bolso de señora los encontramos en abundancia en Cataluña en los ejemplares modernistas, algunos de ellos muy exitosos y acabados con pátina metalizada. En el País Valenciano los botijos con esta forma son escasos, de bella factura, pero alejados de la estética modernista, aunque contemporáneos de este movimiento artístico, como lo prueba uno de Manises que lleva el recordatorio de la Exposición Regional Valenciana, celebrada 1909.

9.3. Medios de locomoción

Los medios de locomoción motorizados son una de las grandes innovaciones tecnológicas de la segunda mitad del siglo XIX y principios del siglo XX. En este sentido, los botijos de fantasía huyen de lo típico y tradicional y se alían con todo lo contrario: lo que es novedoso y representa la modernidad, como la locomotora del tren a vapor, el automóvil o el tranvía, si bien también encontramos un sencillo barco de vela.

9.4. Objetos diversos

Muchos otros objetos inanimados forman parte de este universo simbólico de la sociedad valenciana de la primera mitad del siglo XX, como el gramófono, una variante de botijo hecha desde principios del siglo XX en Agost y Petrer. También encontramos otros elementos menos representativos, como una silla (creación tardía de Agost), los relojes, una bola del mundo con indicación de mares y continentes o un fantástico quiosco modernista circular de las floristas de la Plaza del Ayuntamiento de Valencia, donde aprecia la baldosa valenciana blanca y azul en la parte inferior y el "trencadís" en el tejado. Este modelo de quiosco, plenamente modernista, estuvo presente en Valencia hasta los años 50.

10. Religiosidad popular: la Virgen María de los Desamparados y otras

Las creencias religiosas son uno de los elementos fundamentales de toda sociedad preindustrial y más en un país como el nuestro donde durante siglos la Iglesia Católica fue omnipresente y ejerció una influencia como ninguna otra institución lo ha hecho nunca. Los botijos de fantasía no escapan de este fenómeno y son muchos los ejemplares con representación de la Virgen de los Desamparados, patrona de Valencia, vasijas que deberían tener una fuerte demanda por parte de amplias capas de la sociedad, e incluso como elemento de devoción y protección en el hogar.

10.1 La Virgen de los Desamparados

Es la patrona de la ciudad de Valencia y de toda la Comunidad Valenciana y se la conoce popularmente como *la Geperudeta* por el hecho de que tiene la cabeza inclinada hacia delante. Su nombre completo es el de la Virgen de los Inocentes, Locos y Desamparados y su advocación parte de la iniciativa del padre fray Juan Gilabert Jofré. El 24 de febrero de 1409, cuando el fraile se dirigía a la sede de Valencia, vio como unos niños hacían burlas de un loco indigente, decidiendo entonces fundar una cofradía para atender a estas personas tan desvalidas. La cofradía fue puesta bajo la advocación de esta Virgen en 1414, cuando unos ángeles la esculpieron, según cuenta la leyenda. Desde entonces, la devoción a esta Virgen no paró de crecer hasta convertirse en la patrona de la ciudad.

En la mayoría de los botijos dedicados a la Virgen de los Desamparados, además del niño Jesús en el brazo izquierdo de la virgen, a menudo encontramos los patrones de la ciudad: San Vicente Ferrer y San Vicente Mártir, sobre todo el primero, que lo encontramos bajo la imagen de la Virgen. También aparecen casi siempre reinas falleras, parece que poniendo flores en la imagen, tal como se hace durante las fiestas de las fallas, como muestra de devoción del pueblo valenciano a su patrona. Las flores y elementos vegetales están en casi todos los botijos, así como angelitos y *amorcillos*.

10.2. Otras Vírgenes

Además de la patrona de Valencia también se hizo algún botijo con la imagen de la Virgen de la Cueva Santa, que se encuentra en el santuario de la Cueva Santa de Altura (Alto Palancia, Castellón), donde tiene una gran devoción popular y es motivo de diversos romerías a lo largo del año. El santuario se encuentra en una cueva a 811 metros de altura, en la Sierra Calderon donde, según la leyenda, en 1511 se apareció a unos pastores que se habían refugiado en la cueva durante una noche.

También hemos tenido noticia de un botijo dedicado a la Virgen de Montserrat, patrona de Cataluña, cosa nada extraña teniendo en cuenta la gran devoción de esta Virgen y el alto número de personas que cada año visitaban (y aún lo hacen) el santuario de la "*moreneta*".

11. Fiestas y tradiciones populares: de la "*grupa valenciana*" a las *carrozas de flores*

Las fiestas y tradiciones valencianas tienen toda una serie de símbolos y elementos que han sido también reflejados en los botijos de fantasía. Algunos de estos son la "*grupa valenciana*", en el que la pareja desfila montada sobre un caballo o animal de tiro profusamente engalanado, en algunas de las fiestas que se celebran a lo largo del año en pueblos y ciudades. Otro elemento festivo tradicional que aparece en los botijos son las "*nits d'albaes*", en que se cantan coplas a personas como alabanza o satíricas sobre temas y personajes públicos de actualidad, siempre a altas horas de la noche. También se reprodujeron muchos botijos en forma de cisne y chicas sobre él, como representación de las vistosas carrozas que desfilan el último domingo de julio en Valencia, con motivo de la batalla de flores que se celebra. En definitiva, todos ellos, elementos tradicionales fuertemente identitarios y bien arraigados que no pueden faltar en los botijos de fantasía.

11.1. La grupa valenciana

Se conoce con este nombre el conjunto formado por la pareja, hombre y mujer, montada a caballo u otro animal de tiro y desfilando en público durante las fiestas. El hombre siempre va delante y la mujer detrás, de lado, ambos con el traje tradicional valenciano. Quizás lo más impactante es la profusa decoración del animal, engalanado con ropas y flores como si se tratara de un miembro más de la familia. En cierto modo, es un homenaje de los dueños hacia sus animales de tiro y, por supuesto, una manera de lucirse ante el numeroso público que presencia el desfile. La grupa ha sido pintada por algunos de los mejores artistas valencianos, como Sorolla o Agravot.

11.2. Noches de "*albaes*"

Conocida como "*nits d'albaes*", consiste en un recitado a altas horas de la noche en vísperas de fiesta, de ahí su nombre, con acompañamiento musical de dulzaina y tamboril, en que se improvisan versos sobre temas concretos. En algunos casos se trata de forma satírica y crítica temas de actualidad, personajes conocidos y similares, en que un *cantaor* puede responder de forma ingeniosa a su contrincante. Estas noches de amaneceres también se dan cuando un chico quiere cantar a su amada, cantándole alabanzas.

A menudo las letras son subidas de tono, por lo que sólo se pueden producir en un contexto nocturno como este. En el caso de los botijos de fantasía, se vendría a representar la parte más romántica de la noche de albaes.

11.3. Carrozas de las fiestas de Julio y la batalla de flores

En 1871 se inauguró la feria de julio en Valencia, con una vistosa cabalgata, pabellones, exposiciones y venta de productos. Año tras año los festejos se incrementaban y 1891 quedó establecida la batalla de flores, que tiene lugar el último domingo y donde se libra una lucha incruenta entre las chicas montadas en las carrozas florales y el público. Cientos de miles de flores surcan el cielo y terminan cubriendo el suelo, haciendo una bonita alfombra de flores. Algunas de estas carrozas tienen forma de animales, siendo el cisne uno de los más habituales. Están adornadas con flores y otras vistosas decoraciones, por eso la mayor parte de los botijos que representan estas carrozas tienen forma de cisne, si bien se conoce algún ejemplar en forma de pato o pavo real.

12. Música, juegos y espectáculos: de las bandas de musica a las corridas de toros

Uno de los elementos referenciales de la cultura valenciana es la pasión por la música, que se ha concretado en la presencia de formaciones musicales (sobre todo bandas con instrumentos de viento), en casi la totalidad de las poblaciones valencianas. Otro elemento, éste con mucha difusión durante el siglo XX, fueron las corridas de toros, como también lo fueron los deportes y el circo como espectáculos principales de una sociedad antes de la llegada masiva del cine y la televisión. Estas actividades de cultura y recreo quedan perfectamente reflejadas en algunos ejemplares de botijos de fantasía.

12.1 Música

La encontramos bien representada con varios botijos que representan músicos de banda y cornetas militares, así como guitarras y músicos en las "*nits d'albades*", los cuales se tratan en otros apartados. El caso de los botijos de Biar es destacable por la gracia con que ha sido realizado el músico del trombón, gordito y con bigote, donde el pitorro pequeño es la boca del instrumento y el grande es la salida del sonido.

De este modelo se han hecho recientemente diversos variantes, como el saxofonista o el músico del bombo.

12.2. Corridas de toros

Uno de los espectáculos más populares del siglo XX en Valencia fueron las corridas de toros, que en los botijos de fantasía se han concretado con imágenes del torero, el picador y ejemplares con un popular trío de cómicos valencianos llamados "*Llapisera, Charlot y sus Botones*" que actuaban en las plazas de toros de toda España a partir de los años 20 con gran éxito de público, hecho que los dio una gran popularidad.

12.3. Personajes del circo y del cine

Los tenemos bien representados con personajes como el encantador de serpientes. Un botijo de Biar representa un hombre gordo de origen oriental cogiendo una serpiente con sus manos. Otro personaje es el arlequín, que está recostado sobre un soporte con cuatro pies, modelo también de Biar. Finalmente tenemos un pequeño botijo con la cabeza de un personaje identificado como un payaso triste que está llorando, obra del taller Figás Ribesalbes. Otro personaje que se

popularizó durante el primer tercio del siglo XX fue el de Charlot, el inmortal personaje creado por Charles Chaplin que fue universal con muy pocos años y que no puede faltar en esta galería de personajes representados en los botijos de fantasía valencianos, en este caso en un modelo hecho en Manises.

12.4. Juegos

El único juego que hemos encontrado en los botijos de fantasía ha sido el fútbol, deporte que se empezó a generalizar el primer tercio del siglo XX en nuestro país y que lo encontramos representado con una pelota que hace las funciones de depósito del botijo, con los pitorros y el asa en la parte superior con un jugador en el lateral del cuerpo del balón. Conocemos dos ejemplares casi idénticos, pero no iguales.

13. Personajes de ficción: Del Quijote a la sirenita

Una de las expresiones más evidentes de la desbordante imaginación de los artesanos valencianos queda patente cuando hacen botijos de fantasía mostrando personajes de ficción (sería como la fantasía elevada al cuadrado). Entre los personajes mostrados hay clásicos de la literatura, como el Quijote y Sancho, o varios personajes de cuentos infantiles muy populares, como los tres cerditos, la Ratita Presumida, el gato Félix o Minnie Mouse, lo que evidencia que los productores estaban muy al tanto de los personajes del momento, lo que también ocurre con los temas de las fallas. Este hecho puede ser demostrativo de que el público demandaba objetos de actualidad internacional y no sólo elementos característicos y típicos de la tierra valenciana, aunque sea en sólo una parte pequeña de la producción de botijos de fantasía.

13.1. Personajes de cuentos infantiles

Constituyen una pequeña pero interesante categoría de los botijos de fantasía. Encontramos representadas dos versiones del cuento de Los tres cerditos, el cuento de la Ratita Presumida que barría la escalera, con la escoba en la mano y frente a una casa distintiva de la barraca, donde el humo de la chimenea es el asa del botijo. Finalmente encontramos personajes más recientes, como la ratita Minnie y el gato Félix, en una serie de varios botijos muy similares y muy probablemente fechados los años 30 del siglo XX. Podemos pensar que el público infantil sería el principal destinatario de estos botijillos evocadores de entrañables personajes de cuentos.

13.2. Personajes mitológicos

En este apartado encontramos dos botijos de Biar, uno representado al dios Baco regordete, sentado y tomando vino, con uvas en su entorno. El otro modelo es una figura de sirena con el pecho descubierto, una larga y ondulada cabellera, cuyo cuerpo se transforma en pez de cintura para abajo. Con la mano derecha sujeta una caracola y con la izquierda un pez.

13.3. Personajes literarios

Don Quijote y Sancho, montados sobre sus caballerías, un caballo y un burro, constituyen el único ejemplo de personajes literarios. Como botijo para *souvenir* de turistas no podría haberse elegido mejor tema, dada la gran popularidad de estos dos personajes de Miguel de Cervantes.

Bibliografia

COLL, Jaume. "La Cerámica valenciana. (Apuntes para una síntesis)", publicat en fascicles a la revista Uniceram. Manises (València), 2007.

FERRÍS SOLER, Vicent i CATALÀ GIMENO, Josep Maria. "La ceràmica de Manises: els seus vocables i locucions". Diputació Provincial de València. València, 1987.

GUERRERO MARTÍN, José. "Alfares y alfareros de España". Ediciones del Serbal. Barcelona, 1988.

HURTADO RÍOS, José Maria y AA.VV. "Antropología y Crónica de la Cerámica de Manises. Una aproximación en la segunda mitad del siglo XX". AVEC-GREMIO. Manises (València), 2007.

PÉREZ CAMPS, Josep. "Col·leccions singulars del Museu de Ceràmica de Manises. 3/Les botiges de fantasia". Revista Manises. Manises (València), maig 1991.

RICO NAVARRO, Maria Carmen. "Del barro al cacharro. La artesanía alfarera de Petrer. Siglos XVII-XX". Ajuntament de Petrer. Petrer, 1996.

SCHUTZ, Ilse. "Cerámica valenciana. La loza de Biar", Centro Agost/Museo de Alfarería. Agost (Alacant), 1991.

SEMPERE, Emili. "Rutas a los alfares España - Portugal". Barcelona, 1982.

SESEÑA, Natascha. "Cacharrería Popular. La alfarería de basto en España". Alianza Editorial. Madrid, 1997.

Agraïments i col·laboracions de l'exposició Càntirs valencians de fantasia

Comissariat, guió i textos

Oriol Calvo Vergés

Disseny i producció:

Virreina, disseny i museografia

Coordinació general i difusió:

Fina Carreras

Muntatge i col·laboració:

Cristina Villa i Joan Eixarch

Patronat Municipal del Museu del Càntir

President: Àngel Puig Boltà

Ajuntament d'Argentona

Alcalde: Ferran Armengol i Tauran

Col·laboració especial de:

Josep Navarro (AVEC Gremio – Manises)

Josep Pérez Camps (Museu de Manises)

Rafael Palop – Fàbrica La Egípcia (Manises)

Rafael Mora Esteve (Manises)

Vicent i Ma. José Gimeno (Manises)

Josep Maestre (Biar)

Agraïment especial a les persones que han cedit obres al museu exposades en aquesta mostra:

Ferran Armengol

La Ceràmica Valenciana (Família Gimeno)

Família Clavell Aparicio

Margarida Colomer

Antoni Escayola

Xavier Fàbregas

Emili Fabrés

Agapito Franquet

Ròmul Gavarró

Família Gual

Jordi Leoz

Vicenç Llorens Boj

Antoni López

Josep Monés

Rafael Mora Esteve

Carme Piqueras

Mercè Sánchez

Enric Serras

Maria Spà de Moragas



